CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 634 Subject: Grammar

Title: Laghuśabdenduśekhara

Author: Nāgoji Bhaṭṭa Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11.1" by 4.1" Extent: 447 to 520 fol

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: —

6RR

१ ॥ॐश्रीगणेशायनमः॥ अथवैदिकेषुविशेषमाह।छंदसीपुनः।पुनर्वस्वोर्देनारे।लोकेत्विति।उडूनावयवभेदेसमुदायेरूढत्वादितिभा
वः।श्रवंविशाखयोरपिद्वेतारे नेनलोकेद्विवचनमेव।योगविभागःछंदसीसस्यानक्षत्रनिवृत्त्यर्थः।श्रवंद्विचानुकृष्टत्वानोनक्षत्रानुवृत्त्यर्थःश्रवं
द्विचानुकृष्टत्वानोनक्षत्रानुवृत्तिः।वनीति।वसन्तस्यपेऽत्त्वर्थः।मनेरिति।आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं।अनंगत्वादिति।अंगस्यभस्येतिनत्र
धिकारात्प्रत्ययासंगभसंज्ञानिमित्तयोरकत्वाश्रयेणभसंज्ञानिमित्तवत्तुशब्दनिरूपितांगत्वाभावादितिभावः।यत्नेनतानिकरु
का५ मंथछंदोविषयमितिकैयटः।संज्ञाद्वयमिति।नत्वमुक्तंवीर्यमित्यर्थः।अयस्मयेअयसोविकारइत्यर्थेछंदसीतिमयट्।नेमागित्य
नुवृत्तिप्रदर्शनार्थः।शंधिभवतिम्यांचेतस्यक्रमप्राप्तप्रथमोपन्यासत्यागेबीजमाहधेरिति॥ ॥इतिप्रथमोऽध्यायः।हविषिवर्तन
इति।हूयतेतत्‌हविः।ततोऽमिपदेनषष्ठीतत्पुरुषः।अन्यथेहूयतइतित्वर्थप्रदर्शनंयवाम्येतिवाक्येजुह्वोनिःस्त्यागपूर्वकंप्रक्षेपवर्त
ते।द्वितीयाब्राह्मणे।सोपसर्गस्येदवेर्विभाषोपसर्गेइतिव्यवस्थितविभाषयासिद्धेनिरुपसर्गार्थोयमारंभः।पुरुषगवंद्वमसंमसे
इति।बहुलग्रहणात्द्वमसस्वंचतुर्थी॥व्यसयोबहुलत्वामित्तस्यैवायंप्रपंचःअडभावइति बहुलंछंदस्यमाङ्योगेपीत्युक्तेःस

घ्विरितिक्तिनिघसिभसोहलीहलि।वेत्तुपधलोपः।समान्यस्यछंदसीतिःनत्वभवतिअनाप्रष्टत्वंनरंतुसर्वसाधुंधानुकम
त्रविषयमितिबोध्यं।हेमंतशिशिरावहस्यहेमंतशिशिरौस्त्रियामित्यमरादुभयलिंगत्वेपीहत्वेनत्रिवृतपेत्स्यत्वर्थः।हेमंतशिशिराववि
अपरस्यप्रमादइत्यन्ये।अहोरात्रेइति।रात्राह्नाहाइतिपुंस्त्वेप्राप्ते।द्वित्वमतंत्रअहोरात्राइति।रात्राह्नाहाइतिपुंस्त्वेप्राप्ते।द्वित्वमतंत्र
अहोरात्राणिविदधत्।गुड्‌सनोरिति।द्विनस्यनत्स।इदेनिवडवृत्तोसामान्येनग्रहणं।आमेति।प्राइएणेआङ्‌पूर्वमध्यमपुरु
षैकवचनं।परावर्गिति।परापूर्वस्यवृतेःकउः।अनुगर्मानति।गमेर्गमहनेत्युपधलोपःअन्यनवेत्यसेब्राह्मणेसत्वादाह।मंत्रग्रहण
मिति।इतिद्वितीयःअकरिति।छन्दोबुद्धिंनमितितिमंत्रेघसेतिच्लुकिसर्वधनुकगुणेदत्तआदिलोपेरूपं।अजूगपनमिति।गुपेर्बु
ङिनिघुमंत्रेडनमस्तुनुआदित्वादभ्यासस्यदीर्घःछंदनि।ष्ठाकंसेत्यत्रविघाविसःषत्वंनिपातनादितिव्यस्योत्रप्रत्ययवर्णयोः
इदीर्घःश्रवनिअनएवनुगभावः।शिपरितिशासेरिसपेधनछंदने यजेर्यइति।देवशब्दउपपदइत्यादिःप्रत्ययस्वरेणंनोदात्तत्वेछ्दुन
रपदप्रकृतिस्वरःस्त्रिविंगारिवदनिपातनं।पूर्धेःप्रथइह।प्तायामितिसनःसीचनेरिति।प्रतिवृद्वादित्यादि।ब्राह्मणेनि।उपदेइ

२ सर्पः।लोकेत्विति।ब्रह्मोद्यंवदंतीत्यादौव्यत्ययेनकप्रत्ययः।गोषणीति।गांसनतीतिविग्रहः।अन्तरुनोत्तरस्येतिनकृतान्तास्यनिषेधात्
गोसनशब्दस्यसर्वनामादिषुपाठःकरिष्यतइतिसनोतेरनइतिस्वन्नस्यभाष्याद्वयथपत्रपत्वंनप्राप्तोतीतिनथापिदंतस्यैवमूर्धन्यत्वस्याप्यादि
वैदिकसंप्रदायात्।अतएवत्वपकोरस्यैवेदंसमेवपठंतिगोसनिमितिनयनुपमासदित्वामितिमन्त्र।उक्तसूत्रनजाप्यविरोधात्।येयथामिति
पंथानंदर्हतिदृविमर्थनितिविग्रहः।छंदसिभासदः।लोकात्तुराप्ताहमित्यादिप्रयोगाश्चिंत्याइतिहरदत्तः।वदश्च।अस्यलोकेपिप्रवृत्तिं
केचिच्छंदसि।हव्यमनंत।हव्यशब्द[illegible]पदत्वंहेत्वुदयादयोमध्येस्येनसर्पः।नदाद।पादमध्येत्विति।ऊनसनः।उपसर्गंसुपिच।पपदपुन्यथ्यं
दसिवट।विहितोरित्यत्रविशेषणार्थष्टः।विरहृत्स्येत्यत्रसामान्यग्रहणार्थश्च।अप्सुसघनेगोषुसघनेः।गामनतिन्दृन्सनातिविशाति
स्वनातिदधातिरधिकाणाति।अग्नेगच्छतोसुयहरणार्थः।सर्वत्रचिन्होरित्यात्वं।अग्नेगाइतिसप्तम्यालुक।अवयजइति।योगविभाग
उत्तरार्थः।विष्णुपामंत्रेइत्यनुवर्तमानेछंदोग्रहणंस्पष्टार्थं।छंदोग्रहणानीतिसूत्रबलेनब्राह्मणेपुरस्यछंदस्त्वसानंगीकारात्सुधीवस्व ४४८
दैवेषुमास्योतितिनत्वंवनिपितुकत्वाभावात्तेषु।उपपदंतेरेति।ब्रह्मभ्रूणेति।नियमादप्रत्ययः।क्विपातिप्रसक्तिपरिनिभावः।बहुलग्रहणा

त्कचित्र।पितृयानछंदसिलुरछंदसीलुडइतितुधात्वनुसंबंधाधिकारस्थं।कसुमेश्चेतियोगविभागउत्तरार्थः।ऊनंतरस्यैवलिटोयमादे
शः।लिटइतितुमत्वर्थान्तरत्वाभावादन्नयोः।किंत्वंतुऋष्यन्तरनामितिप्रनिषेधविषयमुण्यसनेरनुरित्यावदनितिराण्यास्तितिवी।नित्यादौप्र
वृत्तिकारणाय।ईऊनइत्यादावितिटि।किलादपलांप्रसारणेसिद्धं।ऊंनेराजेवान्यत्वादौनखोपोपिछंदसुभयथेत्यनेनसर्वधातुकत्वाडित्वादवसि
द्धः।नत्वेवमारिवानित्याद्यापिगुणेनस्यात्।ऋकारांतरप्रश्लेषेणऋध्यतोपुनर्विधानान्नइतिभावः।क्वाछंदसि।क्रियोपइतिव्याख्याना
त्कंद्वादिप्रयंतादपि।पपस्ययोनोशकनंश्वरण्युमितिनियमा।लोकेनस्यपत्वइतितुखोदिना।दिसूत्रभाष्यरीत्यासाधु।मंत्रेदृष।सुवेपंचम्य
र्थेप्रथमा।दृपसेचनेरपरश्रायांपनकानेपन्नुबाधनेरत्तुभयथाग्रहणंविदादिनामपिपादर्शनात्।क्वौविध्यनवेऊपधत्वनबेउदात्तवचनमुत
रार्थं।व्रजपजोर्भावेकबुदात्तोयथासादिति।प्रममनौदात्तोवचननीतिपूर्वपदस्वरमात्रनिराकरणार्थं।लोडर्थेइति।पूर्वपरामयि।अस्यकरामि
नि।कमुद्धरूह्यछंदसीतिनरट्।ऋरदृशोडिगुणः।उदाहरणेषुधात्वसंबंधेऽप्यः।सिपूवकुत्व।अपविकारण।पाससीसदस्सादो
सिपोष्यवधनादिनिषेधेनविहितविशेषणं।पिधांदसत्वात्।नन्ततत्वत्वसार्वधातुकानुदात्तत्वं।वैनोन्यन्नत्वनोवेनिवर्तनेनदस।

३ लोपोवेति। परस्मैपदेष्विति षष्ठ्यार्थे सप्तमी परस्मैपदनिडा मिकारांतानामित्यर्थः। पाननीति। पद्मगतेति आह। क्लिश्यायनरनिष्ठं
दसिपरस्मैश्चयामिनिषेधात्। अश्वायस्यादिति योगविभागेनात्वं अनेसपायेक्षावंनरश्चित्रदमेवक्लिश्याचरणंनाम अन्येतंउपमानादन्यत्रा
पिक्षां रसत्वाच्चारं स्त्रपमाह। अपिशब्दाध्यानजिति। अपिशब्दादेवाह्वाव पियोस्कभापदुत्तरं। अस्कत्वादित्यर्थः। अत्सपाव निकम्पगम
नाव्यतिष्ठवदिणाभावेणत्। तत्रबत्वनिरत्नविषयावगाहनंकचित्रोहतिव्रयइत्यादिविडिति। तत्समस्त्वानोगुणः नित्संडिनइति
सलोपः पासुट्अनोपेपः मलोपः आहुणः। विकरणप्रकरणेव्यसयइसेव सिद्धेबहुलग्रहणंसर्वविधिव्यभिचारार्थंनदाह। सामदि
नि। बदनयानिस्यानिआदनेइतिबहुलंतस्यभावोबाहुलकंमनोज्ञादित्वाद्वुञ् दक्षिणपाइसत्रस्याउभावश्छंसदत्वात्। त्रपगत्
पदेन जादेशणव्यंयस्थार्थत्वपरार्थत्वादितिनप्रश्नाः। निनिमित्तस्यादेशोप्युपग्रहणपदेनाच्यनइत्याशयेनाह। उपग्रहणइत्यादि। मधुनमाप्रेइति।
अमृतान्तीरयोर्वर्णिकाममधुशब्दोनित्यक्लीवइतिभावः। विभूयादिति। युमिश्रयैणेनविहूत। विशेषइति। अचि अत्रअरायेत्सवग्रहः आणि ४४९
आदायेनित्यात्ननलक्षणेनपदकाराइतिन्यायेनात्रफलांतरामावात्व्यवफलंचिंत्से। सिद्धा शिष्यउः स्यागागमिवचिवदिशकिरुदिबाप

मडविकरणः प्रायेणदृश्यते। बहुलंछंदसीति। अस्यघोरुतइतिइदितीत्वंस्यात्गुणस्तुनाकित्वादितीभावः नुमर्थोभावः अव्ययत्वनोभावः इ
सुक्तेः भावइत्येवासिद्धेनुमर्थग्रहणंतत्ताद्धावस्याभावस्यात्रग्रहणं। ह्णुणधेइति। बाहुलकाद्गुणनत्वंपिवाधेइत्यादौयगभावावता। स्वंचबाहु
लकेनैवपिवात्यादेशाकिलकार्यस्योक्तलेकथेनूशाधौ। नितिप्रयोनस्यपन्वचतुष्टयंव्यर्थमितिसूचयति। आहुवधेइति। छेजसंप्रसारणउव
डिरूपानन्देथ्रिनवेइतिवादे: श्रेधनवंस्त्वेवरइअवगाहेइसत्रकेतु। भाषि। भाषिवलक्षणाभावस्यलक्षणत्वेगम्येइत्सर्थः आविजनिनाः आप्स
वादित्यर्थः। इनिनृतीपः। रात्रेश्चाजः। अजसादिष्विनिवक्तव्यः रात्रिंरात्रिंसहापित्वा। अजसाविनिकिं। यात्सारात्रयः। लोकेत्विति। अस्कावि
षयेइत्सर्थः। संज्ञायांनुलोकेपिडीवंनप्रवृत्तोनात्सज्ञाछंदसोरित्यनुवर्तनात्। राशादिभ्योत्रिविनिवंनआधुदात्तवगोरात्रिशब्दः। नित्यग्रहण
मिति। आरंभसामर्थ्यान्नित्यत्वासिद्धेरितिभावः। उत्तरार्थं। श्रुवश्चेत्सर्थं। संज्ञाप्रत्ययांतस्यभारितितस्यादतआह। उवडिति। गुणुत्वादी
नांछंदसिव्यत्ययेनव्यत्यपनयो। लुविशेष्या। त्यिंगः शौनकादिभ्यश्चछंदसि। अस्यात्रलेखरवोलेखकप्रमादात्। छंदसिअभिधेयइतिना
त्सर्थात्। अनदशौनकायाशिद्धेतितत्प्रत्ययदाहरणमाकरे। वधूमिति। वधूमिति। वधीनुनुवधेरोणादिकेष्ठानिवाध्यंवधिकाः पश्येति

४ भाष्येप्रयोगान्।मेधायेति।यतोनावरस्तायुरानत्वमाप्नोतिअंतस्वरितपरयत इतिहरदत्तः।वैशंपतीभ्याइति।वेशंतेपल्वलेभवा आपम
सर्पःस्त्रोतोऽवप्रवाहःसगर्भसः पतूतित्।यदपीति।धांदसत्वात्।चात्तुघनिति।यतःपूर्वेणैव सिद्धेव्यवदितस्यापियघनःसमुच्चयइति
भावः।स्रोकेत्वग्निमइत्यन्येवे।अम्यादिसेवसूत्रपितुयुविनं।यतोधिकारात् वर्हिर्पिदतःभवइतिनिष्ठतं।वर्हिःकुशानाशनयोःदूतस्य
कर्मक्रियानत्रभागेनस्येदमित्यणिकर्मणिदूयोरपवादःप्रशस्यइति।वहुलकाऽवेकपु नयोगेकर्मण्यषष्ठीनदाह।स्नेसादीनामिति।
रयिरत्नस्यारेवतीरेपर्मतौवहुलमितिसिंप्रसारणं।मायायां।असदर्थप्रकाशनशक्तिमाया।असुरस्यसुरप्रतिपन्नस्यमायाआसुरी मू
र्द्धन्यतीरिति।।यद्यपिमुर्द्धवयःअव्ययनिर्धदइत्संतंमंत्रश्वमूर्द्धन्यशष्ठेस्तितथापिमन्सादवयद्धिन्निन्यायेनविष्टंभोवयइत्यादयश्वस्ता
रेपिमंत्रामूर्द्धिन्नउच्यन्ते।वयस्यास्विनिकिं अग्नेयशस्विनुयशासेसमर्पयापंमूर्द्धापरमेष्टीतिकेवलमूर्द्धन्यंनउच्यते।वयस्यास्विनिकिं
।अग्नेयशस्विनुयससेसमर्पयापंमूर्द्धापरमेष्टीतिकेवलमूर्द्धशष्ठवनावयःशष्ठरहितेनमंत्रेणपधय।तुमाभूदीति।मत्वर्थेमा।मत्वर्थेय ४५०
तस्याधंदसिमासतन्वोवर्चिपोःमासतन्वो।किंस्वध्वरसोमधुमंत्तोमयस्त्वेनतुशष्ठेदीर्घानिइतिहरदत्तः।अनंतरंथेचिनिवक्तव्यं।म

ध्वनंतरमन्यध्येव्योमासःस्रुकोगरेकाणरेफस्यध्वेनिवाच्यम् स्रुक्।मधुस्नयोनभःअंतयोःक्लीवत्वमार्षआकारः।ईषऊर्जो।इट्अल
मूर्वत्वंतत्वानित्यर्थः।इकार।अनयधिकारस्केमदहशोपरूपासुगस्मिन्नूलिशुचिःरेफारेशष्ठःभुक्अयस्मतादित्वा।अम्वनं।ओक
सोद्।ओऽसस्शष्ठान्मत्वर्थेपत्त्ववाहस्तोनित्ये।वैशापापूतदादिकाऽगशष्ठात्वो भनःश्रीकामभाहातम्यवीपयशार्कको।निषु।पूर्वं
ख।पूर्वशष्ठात्तृतीयावहुवचनांतोत्हन्ननित्सर्थेइतइतियद्दत्तिवप्रत्यपः।अड्ः।संस्कृतमित्सर्थेपदित्यर्थः।एमशष्ठाद्दिनीयांतं
दहनित्यर्थेयप्रत्ययः।मधौ।यइतिनिवृत्ते।चात्मंयउर्थइति।स्वार्थेइत्यपिवाध्यं।अग्निरीरीशवसव्यस्येत्सादि।स्वार्थेइति।समूहमथी
इतिनिवृत्तं।पचाध्यजिति।पूर्वंचलघोगवल्लणषष्ठीसमर्थविभक्तिःफलितमाह।शिवशमूअरिष्टाःप्रत्ययःइतिचतुर्थःसात्मानीति।
आर्षक्लीवत्वं।वर्गःप्राणप्राणविषयः।विशंतइति।अंगिरसअयास्यगार्ग्यगौतमेत्सादिप्रवरभेदभिन्नानिविंशतिसारतोनरगोत्राणी
परिमाणमिपामित्सार्थः।सादन्पतरमिति।सदनमर्हतीत्सर्थः।इद्वत्सरेदावत्सरसंवत्सपरिवासराःपंचवर्षेयुगेचतुणांसंज्ञाः।ऋ
कृतइत्सादि।देशाःविशेष्याःसाधनशष्ठेनशक्तिमद्द्रव्यमिति।लिंगसंख्यायोगादन्वर्याव्ययसंज्ञानापद।चात्तस्मेदाथकुनअतत

५ ११ ष्ठन्तः नलोपाभावश्चैतेः दीर्घश्चेति। ह्योभयत्वृद्विषयमिदं छंदसिव। चाह। अन्यतरस्यांग्रहणमनुवृत्तेमनुम। स्योस्या। त्तिमंगवमस्यां अ
स्तीत्यर्थः मघ धनमस्या। स्यास्तीति मघवा। उक्तनसंबंधिनी स्यर्थेउक्त। उक्तनी निवमनुपोरुदाहरणे। नपा रितिव्याचष्टे। इदंनदोरिति। अनंतर्य
योगपर्वी। कथमिति। कुतो द्वितोः केनप्रकरणेवत्यर्थः। तुधंदसि। अजा। दी गुणवचनादेवेति नियमबाधनप्रकृतसंनराभ्यानुज्ञामात्रमत्र
क्रियत्वेनत्वमूर्वविधित्तेनोपाधिसंकरोन। करिष्ट इति। कर्तृशब्दान्तृनंता दिष्टनिनी। कर्मणि हिनी। योऽजनिशयरूपेष्ट। नर्थस्यविशेषण
त्वा। तृनंनतस्यराजकेश्वनलैनहृर्वोकिटतुत्पनानेननरूहस्त्रतृजंनाप्रत्नौनिककत्वेपिनषष्टी। निपरास्ते। दोग्धीशंदेशिश्चप्रत्ययविधावि
तिवचनाड्डस्यारइतिपुंवत्वेनदोग्धशब्दात्मत्सयपतुरिष्टेमेयः स्त्वितितृलोपः। ननः प्राकृपत्वजश्चेवतुन। असिद्धत्वात्। प्रयत्नपूर्व। इमशब्द
इमासमासनार्थप्रत्नौत्यनतरं। प्रतंरमिति प्रकर्षनरप्। प्रकष्टनरइत्यर्थः। उदितिविमित्वपूर्वचात्मतयवादित्तत्रस्यग्रहणंमाभूदिति। स्त्रि
यंमन्यइत्यादौयस्यतिलोपेन। स्वार्थइति। प्राशस्त्यविशिष्टेस्वार्थइत्यर्थः सत्तौप्रशंसायामित्यनतत्त्वनुवृत्तेः। आसन्नं। ब्रह्मणः सामदे ५५१
वस्यछंदांसितिविग्रहः। वहुमज्ञाइति। बहुव्रीहि। इतिपंचमः। छंदसिवनीति। लिटिधानोरितिसूत्रेभाष्यस्पष्टमेतत्। तन्वादीनांमि

त्यत्रापिछंदसीतिवक्तव्यमिति। भाष्यं। तुन्नादीनां। छंदसिसर्वविधीनांवैकल्पिकत्वान्ममहानपिइत्यपिमाडवइति। आङ्पूर्वात् ह्वयते
र्लटिआत्मनेपदेत्तमैकवचनेवहुछंदसीतिशपोलुकिसंप्रसारणेउवङ्नचभवतिह्वयामिमरुतः। शिवानिति। रेवानी। नेरेषापस्यसं
प्रसारणेरकारेणपूर्वरूपेआज्ञुणछंदसीरइतिवत्तंनत्रविहितविशेषणंश्रयणात्। चापकौ। चायतेछंदसीवहुलंकीत्यादेशः। स्पृधे
र्लङीति। अपस्पृर्धसत्यर्थःसंप्रसारणमकारलोपवहुलंदसीतिडभावः। ऐपदे। अपेनिस्पृदीपामिति। प्रकारोनरमनारमायां। विघुसीति।
संप्रसारणाकारलोपौनिपात्येनइतिशेषः। आनचुएनहुरितिभाषायां। यसीति। अभ्यासस्यसंप्रसारणमनिट्त्वंचनिपाननात्। घासः
सेपत्वेचीवरोपइतिभाषायां। शाविति। अभ्यासस्यसंप्रसारणंनिपातनात्। नत्याऊंतिभाषायां। निषायामिति। आधेश्वभावात्संहरसो
निपातनात्। बहुधुनिसेमेयुश्चाभावोन्यत्रहृस्वएव। सोमादन्यत्राक्त। विरेक। स्मिनपिश्चाभावः। यदिश्वनानुदात्तेनेनसादेशश्रयाइतिवहु
नत्वमविवक्षितेसोमेतुवहुलपूर्वेतिभाष्येस्पष्टं। निष्ठापानत्वाभावश्चनिपातनात्। चरत्वादेति। व्यत्ययेनपरस्मैपदं। आत्मस्थानेमितिक
त्वेनद्विवचनेचीत्सस्याभावः। दसेवर्णनात्। चिरत्वादेति। क्वाचित्कोयपाठः। इदंपद्मंजयापासिस्पष्टम्। छंदसिसर्वविधीनांवैकल्पिकत्वात्। इ

६ न्वसशब्दस्यापि विदेप्रयोगः। वाराहिति। वराहस्य विकारस्तस्ज्ञं नाडीषु। द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः उपानहो विशेष्यं। मानुष्यरीति। ऊ
स्तिपूर्वसवर्णदीर्घः। शम्यं चेति पूर्वस्वत्वाभावे विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वसवर्णदीर्घेति। नपोरन्न विषये विशेषाभावान्नपानेइति। यानि
नाम३ नेइत्यर्थः। शिलोपि प्रसप्रलक्षणेनानुमितसर्वस्थाने चेति सवर्णदीर्घेन लोपः। त्वापूमनिनित्वा ओघ्रनिनि च विग्रहः। हृदयादिति। अकारयादे
शः प्रकृतः सांनः। अतीनिवर्तते। प्रकृतस्यास्वभावेन विकारस्यापायघनइतियावत्। अवघाद। अयमिति। इदमसो अवनेत्वोरि अवनु। अपा
इत्यादिति लुप्तविभक्तिकानिष्टपकप्रदानि अनुकरणानि। आपोजुषाणो वृष्णो वपष्टिइत्येते शब्दा अंविकेशब्दासूर्वा अंबेबालेइत्येतानाचय
जुषिस्थिनावन्ति प्रकृत्येत्यर्थः। अंविकपूर्वइति चास्मादेव निपातनात्सप्तमी समासः। आपोइति ऊसंनत। जुषाणोइति। स्वनं वृष्णोइति
शसंनं। वर्षिष्टइति षनं इत्तरे संबुध्यन्ते। अंबेआबालेविकेइतियजुष्ये वमेवपठ्यते। अस्मादेव। अंबेइत्येतद्विपपमिदं। अंगशब्देइति॥
विद्यमानइतिशेषः। नद्यादौ चेति निषष्टीनत्पुरुषः सूत्रेइति शब्दास्ततः धष्ठेसमानार्थः। कुपपरइति बहुव्रीहिः धकारेकारउच्चारणार्थः ४५२
।अघुदांनइति। स्वज्रेद्वाम्येत्सत्र निपातनादिति भावः अडानुविभक्त्यर्थवृत्तेरा ओत्वग्रहणमितिहरदत्तः। प्रकृतिभावइति। नमात्रमित्स

र्थः। ननुहस्वोपि। इषस्यइति। इषसभानुरित्यर्थः। अभयनिर्देशपंचमी। निर्द्देशो वलीयानित्याह। चेडशब्दस्येति। विषयं देवयोरिति। इदंसर्वनाम्नो
पुपलक्षणं। नदाह। विश्वाचीति। विश्वंसवतीति विग्रहः वहुलग्रहणादन्यत्रापि केचिन्नु। तेन कद्रीची। सिद्धा। सध्यस्थमिति। सहनिष्टनीत्यर्थः
पषि च छंदः। विभाषपुरुषेइत्येते। विभाष्येति वर्ततेनेचानका। सार्टयैरुयोध्वेति। अस्य। आचार्यस्य। पूत्सा। स्थिनइति शेषः सउकारः जि
ह्वामूलनालुस्थानेयोङ जिह्वामूलंनालुश्चोचार्यआदस्यानंङकारस्यानुवेदमित्रइत्युपक्रमात्सपूर्व। सर
इपमध्यगः ऊष्मणा संयुक्तः उस्मयोगऊानइत्यर्थः य ह्रासपूर्व वौ करादकारेणोष्मणा संयुक्तः हकारतामापद्यतेनास्याचार्यस्यमतेनमका
रादकारतापाना त्यर्थः। छंदसि च। अष्टनइति दीर्घइतिचानुवर्त्तते। फलिन। माहानत्वस्यादिति। नलोपेकृतेऽध्यकाराकारस्यदीर्घः। अ
चनु। अघ्रानं दीर्घ। पादेशस्यो। तिनस्वस्यनिपामित्यनेनः इकः शुचि। स्वचानि अन्येषामपिइति सूत्रेमैत्रेइतिनिहत्न मितिहरदत्तोकेर्मत्र
इत्यस्यानुवृत्तिरेव युक्ता। घचोतः। घचन्तिङनस्यानो दीर्घः। घचइति किं अश्वाभवनुवाजिनः। ऋतणमिति। रनिष्ठनत्तिसूत्रनस्तो
त्रानुवृत्तिस्त्वयुक्तेति भावः। पपूर्वस्याचइति। दीर्घश्चुन्योपस्थिनस्याचइत्यस्य पपूर्वस्येति विशेषणं उपधस्यायइति च अन्तपूर्वपुत्रिंग

१ विरोधः।ऊनिनेति।ऊनयितेत्यर्थः।न्यूचंरूपंशमितायायज्ञविषयप्रयोगेश्रुवादेणिलोपोनिपात्यतेसप्तम्येप्रथमैकवचनमविवक्षितंशमि
तारोपदत्रसुक्षतंशमितम्यास्त्वेवेनंशामित्रमितस्यादिदनमूवियूमेति।युमिश्रणेविपुत्वविसुपेत्यर्थः।आनडिति।नेतारूपा।आवरीति।ऊ
न्मा३ ऊलुडिमंत्रेघसेतिबलुक्रूपं।अमाडयोगेपीति।अपिशब्दात्माडयोगेपितुतुपरत्वार्थभावेक्षतेनजादित्वादाटोपोनप्राप्तो।निन्यतनआट्।
रभावस्येति।नन्वेवंरभावेक्षतेनसैवट्प्राप्तोतिनन्वेरभावोव्यर्थः।क्रादिषुनिचसुचरितार्थत्वादनआह।त्रेति।ननुलाक्षणिकत्वामरभा
वः।पुनरनआदानर्थंचेतिद्विवचनात्परिभाषोपा।अञ्चिनिरितिनाभावः।कृ।नीति।अञ्जादाविसर्थः।विनिरित्विरहति।विनेनिरडत्यर्थः।लोपाव
श्रनसामर्थ्यानस्या।तिङत्वेम्पेताभ्यासस्त्वोपोन।पञ्चिमेति।विट्मसूश्वयेतिमित्यर्थः।श्रुष्टणु।पुभ्यासेधिस्याच्छंदसि।श्रुधीहवमिति।अ
न्येषामपीतिदीर्घः।इष्टपालनादो।उरुणसिति।नश्चधानुस्थोरुषभ्यइतिणत्वंश्रुणुधीत्यत्रधीभावविधानसामर्थ्यादिनश्चेनिलुकइ
तोन्यत्रन्यस्यपेनशपबहुलंछंदसीतिलुकन्नडितइतिहिविशेषणंछंदसिपक्षेपित्वादडित्वं।शपोलुगीति।बहुलंछंदसीति।आडिति ४५३
रासंज्ञा।त्मन्यासमंज्ञादित्वाडोन्यत्रापिलोपदर्शनादडितिव्यर्थअनाश्स्तनुरन्तेरादेरित्यर्थः।क्रनयवास्त्वाः।क्रतुवास्तुशब्दयोभवार्थेयनि

यणादेशोनिपात्यते।वास्तोरा।लिंचा।इतिषष्ठः।पञ्चेइति।सर्वोविधयश्छंदसिवैकल्पिकत्वात्।दुड्डइति।ऊस्यान्तलोपेकृतेज्ञतो
गुणे।अरश्नमिति।इतित्वादडः।देवमिरिति अतोनभवतिक्वचिरिन्नोपिभवति।नद्यैरिति।क्वापि।अपिनात्मवपि।उभ्यसनात
उहेति।सुपांसु।सुपांस्थानेरनेआदेशाइत्यर्थः।यथाइति।ऊसःस्थानेसु।छांदसत्वान्नवादेशःउकारोच्चारणमर्थ्येनभौनपूर्वीकानेकाल्वत्वे स३
सुपां४ नवा।व्यत्ययोबहुलमित्यस्यायंप्रपंचःसुलुपइत्याद्यपेवं।पूर्वसवर्णइति।अंतर्यादीकारस्ततःसवर्णदीर्घःपरमेव्योमनित्यत्रपूर्वसवर्णे
दकारेणाडितिनिषेधात्लोपाभावेसंयोगांतलोपेनसिद्धवपिसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वाद्दुगेदनिवार्यं।यत्सुन्यंनित्यादोयतउङिति।स्पिनेश
र्वसवर्णेदकारस्मिन्नपत्तिरितिनदर्थमनेकालसमाधर्थंचलुगावस्यकइतिदिक्।यमितिप्राप्तेइति।अमङ्ञानन्वीभक्ताविनिकृत्य निषेधःआङ
न्तीयैकवचनस्य।मृग्यमिति।शास्त्वातेऽपुदात्तपाठादिदमेवतिभाष्यस्वरसः।नन्तव्यत्ययेनडापुन्स्त्रिवादिति।भस्याप्येकवचनमनुत्वा
रनिवृत्त्यर्थस्यादितिभावः।वधीमनिद्वनेलुडिवधादेशः।सिचइतिपामामशनस्याप्तेनि।सिचइति।ईरा।सिञ्लोपःसवर्णदीर्घत्वंलोपत्वऊ
त्मनेपदेषुविद्यमाननकारस्यलोपस्या।अदुहेति।दुहेलुड्अहस्मानोवहुलंछंदसीतिरुटनलोपश्चपारकार्ययोःपररूपाच्छंदसत्वादत्रभ

८ सनातनूपूर्वा त्वानमादत्ते कुरुते। छंदसि दृष्टानुविधानं तु। दाद। मध्यमपुरुषोऽपि। ऊर्णुनादिति। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। तस्याकारो नो
लोपः शृणोते निपित्वेना ङित्वात् गुणः। अन पूर्वं दक्षते नेस्तत्र श्राभ्यस्तयोरित्या लोपो न। थादेशानस्यैव आदेशाः पतोस्तस्य व्याख्या। यत्नंरव्याका
रतो। य निनेति। सुषामादित्वात्षत्वं। पूश्मसीति। श्मशा आङ् पूर्वस्य रूपं यनागमे कृते विद्धि नः। आ ज्ञ। असुकिंछनेऊ सः सकारस्य श्रवणं
असुकसस्य विसर्गः उभयासझत्वादेः परत्वादसुकिसस्थानिऊ निन्यायेन पुनः शीन। श्रीग्रामण्योरिति। पंचम्यर्थे षष्ठी। इदंवर्यश्रीणानित्यस्य
वामीतिनदीत्वान ह्रि छंदसापाघरूपाभावात्। सूतग्रामणीनामित्यस्यापि समाहारद्वंद्वोत्तरमेकशेषे सिद्धं छंदसीति तुगोपदानाउ निनित्
त्रेन्रूकपादस्यैव ग्रहणार्थमावश्यकं अत्रकासंते वर्तमानागौरादग्नात्परस्य। मोनुडितिनदर्थः छंदस्याविरायत्रविद्विनस्तत्तो न्यत्रापि दृश्यते।
अस्य नित्यानुवृत्तास्यत्वं तेना दिव्अने नुडि तिमनुयोनुड्अनुडोनस्य लोपः। इवडि। अस्यादीनामीकार उदात्तो द्विवचने छंदसि। अपरित
नाऽति। बहुवचननिर्देशो छंदसि तदंतस्यैव प्रयोगदर्शनात्। उतो भिन्नेऽ स्यस्थाऽनि पूर्वसवर्णः मा भूदिति उङि निरोपः। स्त्रेऽ नि मकारे ४५४
तेनकविर्दीकारोऽपि। विनमश्यमीति वरुणऽ इति वृत्तिः। संनिशः। सनिमित्तस्य छांदसत्वात् आनुपूर्व्याश्च विधिवा छंदस्येवैतेन कविपानं। पा

वकारइति। पुनं निपावयंति वेत्सर्वः। घोर्लोपो। घुसंज्ञकानां लेटि परतो लोपो वा। दधते दर्दाने श्वलोपेऽ निपू। इतश्च लोपः परस्मैपदे विनिका
रलोपः। लोपेपाऽऽममेन दधादित्यस्यापि सिद्धेर्वाग्रहणं स्पष्टार्थं। ऊसादिषिसादिशष्टः मकारेतेन बर्दव्विश्रंषे अवेसादिसिद्धा। नाभ्यस्तस्ये
सादि। जुजोषादिषूदाहरणं अपुत्रादीनामिति। आदिग्रहणस्य प्रयोजनं तरभृगुमिति हरदत्तः यजुर्वेदस्थे। यजुर्वेदीय कठशाखास्थेकवेतु
दाहरणस्य प्रयोजनं तर भृगु मिति हरदत्तः। विभाषा। ऊद्दाने ह्विवास्यान् क्विहात्वं निपाठ छांदसत्वादीत्वाभाव वसुधितमिति। कर्मधास्य इ
तीहरदत्तः। धृङ् राध्यः श्लुरभ्यासस्य दीर्घः परस्मैपदं च निपात्यते। धारयतेर्नुश्लुणिलुगभ्यासदीर्घत्वानि अंसयोः श्लुणिलुक्सनागमः। धृड
स्तुश्लुरुकपरस्मैपदानि। यद्दाधृङो यङ् लुकि रुगभावमात्रमाधेतन्निपातनसामरुगभावस्यवा धारयर्तीत्यत्र रुग्निपातनं। दधर्षीत्यत्रनु
यङ् लुकेतेन किंचिन्निपात्यं किंतु श्लावेव। यङ्लुगंतस्येति। खोरी। निरोपः। नन भाषायामिति। लोडरि निर्बबोभवी भोती ति। यङ्लुक्वे
ति। पल्लवसंप्रदर्शमिति। संप्रवर्तत्वमनंत्र। आसनिष्पदिदिति दर्शनादिति। वृति। कारांतयङ्लुगंतस्येति। शतरी। निरोपः रिक्कुरुग्निकौव
तिसिद्धः निगामश्चेति। चाद्रभावः। विभोरिति। यङ्लुगंतस्य शतरी। निरोपः। घुनेरिति। यङ्लुगंताच्छतरी निरोपः। ४। नरिस्निनऽति

ज्ञसंलंनाभ्यस्तादियनिनन्नामप्लुन्नेस्सन्वथभाभावोपिछांदसत्वात्।इतिशब्दएवंप्रकाराणामनेषामपिसंग्रहार्थः।सूत्रेवेसापिदाघत्वादि
षेवषाठितुंयुक्तं।इकारादिति।श्वावितिशेषः नत्वभवतिइदानीत्येवभूयारिति।इतिसप्तमः।प्रसमु।सपादारुंढः अनित्सत्वात्सटत्समा
सांनाःघस्येति।नरप्तमियोरित्यर्थः।निसन्नति।पूषांशब्दपराणांरूढनिषणेसदित्सनेरितिपत्वं।अवोरदृणश्रुवश्वमारुवारेफवामदा
व्यान्त्रेतेनिकिं।श्रुवोविश्वयुवचनेषु।भवन्तेश्छंदसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङसिप्रश्रपू।अगुणश्छांदसः ननप्रवाङ्भावः।ओ
म।अभ्यादानमारिभः।तत्रवर्तमानसत्यर्थइतिवृत्तिः।नसुब्रह्मण्या।मित्यत्रओमभ्यादानप्रणोदानत्वंनभवतितस्यापङ्कर्मविषयत्वादि
तिवदन्नारंभेप्यनेनप्लुतमाह।अतएवश्रुरूप्रणवरूपेपिप्लुतमवरूपंति।अभ्यादानपदेनायज्ञकर्मोच्यतेइतितदाशयंवर्णयंती
।प्लुतश्कृतोअत्रउपस्थितेत्वःप्लुतःमकारस्त्वर्धमात्रस्सर्धचतुर्थमात्रोयं।ययज्ञकर्मणि।यज्ञेकिं।स्वाध्यायकालेमानेभूं।येयज्ञा
महइत्यत्रैवायंप्लुतइष्यते।नेनपदं।येदेवासोदिविकादशस्थेति।पिध्यायेत्वस्यधप्तत्वापिभवति।प्रतस्थाननापन्नत्वानस्या।प्रण ४५५
वष्टे।टिस्थानिकस्त्रिमात्रओकारओंकारोवाप्रणवइतिभाष्यादौसप।इदंवार्थवेणसाबाशखापिस्पष्टंटिरितितुसानिर्णयख्याल्कार

स्थानकृत्वानुवादहृस्येतेइति।तदभवेटित्यनुवृत्तानदंतस्यैवस्यात्।व्यभिचारीभावाद्विसएवःप्लुतत्वेननविशेष्यते।येनाव्यभिचारिभाषा
प्रवृत्त्यादोषःस्यात्इतिभावः।याज्यामंत्राइति।याज्यानुवाक्याकांडमितिसमासख्यानप्रकरणस्थाइत्यर्थः।अंतःकिमिति।पर्यंतग्रह
णंटेरित्यस्यविवृत्त्यर्थंतदाप्लुतपस्थितेनाचारतेविशेषतेनंतायाःपूर्वयाज्यायाःस्यात्।टिविशेषणंत्वेतत्स्वनर्थकंटेरनत्वव्यभिचारादिति
प्रश्नः।ब्रूहिप्रेष्य।ब्रूहिस्थानापन्नोपिप्र्यायामनुस्वधेतिप्रैषपिप्लुतोभवति।शवंश्रौषट्स्थानापन्नेअस्तुस्वधेतिप्रत्याश्रावणेपिभवति।
प्रवंवापड्इति।वौषट्वापड्वाहाकृतिस्सवविधिसर्ववषट्काराणामुपलक्षणमितिहरदत्तः।आवहदेवान्यजमानेत्यादौनप्लुत।छंदसिस
र्वविधीनांवैयाकल्पिकत्वात्।तस्यादिति।आदिभूतादित्यर्थः।उ३ श्रावयअ३ श्रा३ वयेत्यनयोरवायंविधिः।आर्नादरेति।प्लुतमा
त्रस्यवैकल्पिकत्वासिद्धम्।ओं३ स्व३ ध्वेतिप्रत्याश्रानेरणनतस्थानापन्नत्वाद्वस्येव।एष्टसानिसमानरं।निगृह्येतिस्थवंनं।वादितं
स्वपनात्यमध्यावेत्यर्थः।अनुयोगःपस्मादस्माप्राच्याविन्नत्सत्यपरूसयधेनप्रकाशनं।पूर्ववत्वंनिरूपपतिकमतोयेति।आम्रेडितंभ।प्रवन्।
उदाहरणवाक्यादेरामंत्रितस्येतिद्वित्वंवाक्यस्यटेरित्याधिकारेप्यत्रानंतस्यभवतिवाक्यादेरामंत्रितस्येतिद्वित्वंवाक्यमूलस्यटेरित्यधिकारे

१० प्यन्तानंतस्यभवतिवाक्यादेरेवपदस्यभवन्तीनेदिष्ठविधानात्।उपलक्षणमिति।नन्वेकैकस्यत्वनुवृत्त्यापर्यायलाभः।अंगयुक्ते।आकंदानीत्या
कांक्षंपचाधात्।इदानीमिति।कृतनफलमिदानीमेवज्ञास्यसीत्यर्थः।अंगशब्दोमर्षप्रत्युदाहरणेत्वन्वये।अंगदेवदत्तेस्यकेवाक्ये।पुनश्च
मिथ्यावदसीतिसनदपद्यते।विचार्य।कोटिशद्ययस्मृतिकस्मकेज्ञानविचारः।तादृशज्ञानविषयीभूतोविचार्यमाणः।इदनुविचार्यमाणार्थ
विषयत्वाद्वाक्यानिविचार्यमाणानि।गुहाद्दग्न।गुरुशब्दस्यप्लुतविकारः।पूर्वंनु।पूर्वमेवेत्यर्थः।उदाहरणेतुशब्दोवनिर्केमिनिपतिश्रवण
मध्युगतसमासःतृतीयेसप्तरूपेणाभिमतीतिअव्ययीभावःक्रमेणोदाहरणानि।अनुदात्तंम।प्रश्नवाक्यंयच्चस्वरमंप्रयुक्तंतेप्रश्नांतः।दूरात्ता
दिष्विति।प्रश्नांतरभिपूजितयोर्थःप्लुतःसोऽनुदात्तोभवतीत्यर्थस्त्विनिभावः।तत्राभिपूजितेदूरस्थेचाभिउनरत्वनास्त्यापि।प्रश्नाख्यानयो
रिति।आद्योदाहरणेअगमःपूर्वान् ३ ग्रामान्।निस्यादि।रिष्टनुदात्तइति।अगमःपूर्वानित्यादावेवंतस्यापीतिःप्लुतः।प्लुतइति।सचपूर्वभागस्यउत
रस्यतुउदात्तावित्युक्तोभवतः।अग्निचिदिति।अथंविदितित्वच्छेत्रचिशब्दः।अग्निर्माणवकइति।अग्निरिवमाणवकोदीप्यतेत्यर्थः।यथप ४५६
न्त्येषामप्युपमानार्थेनाभिवादीनांनामत्विमतीनिस्तथापिविधग्रहणस्यापस्त्विद्धंतित्यादेवप्लुतःप्रयोगाभावानुनेतिभावः।चप्लुतस्तमुञ्चार्थः।

प्लुतेवक्तव्यपपतिपूर्वसूत्रेगुणमात्रंविधीयतइतिबोध्यं।उपरिस्त्व।अनेनविचार्यमाणानामितिविहितप्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रंविधीयतइति
हरदत्तः।उपरिस्तादेः।छंनदर्शयति।अथःस्त्विदिति।स्वरितमा।उदाहरणेवाक्यादेशमंत्रितयतिष्ठित्वे।अयमपिप्लुतोवैकल्पिकः।हिपाशी।
हिमा।आचारोच्छंघनं।दृष्टमार्षनमाशी।शेषः।शेषणंउदाहरणेषुपूर्वंनिउनकारपाकंहृति।अनंतस्यापि।आद्योदाहरणेभोगिभ्रूनाइर
निरोधः।नचांतस्यतुअनुदात्तंप्रश्नांताभिपूजितयोरितिअनुदात्तोपिपक्षेपिइतिवृत्तिः।यत्रापितत्रविकल्पोनप्लुतस्तथाप्यपिशब्देनांतस्या
पिज्ञानेनस्वारितप्लुतविधानात्स्वरितवत्वंफलमिति।आख्यानं।प्रश्नोत्तरेतिदवयवावेति।वचनसामर्थ्यादेर्णैकदेशयोरितिग्रहणं।उदाहर
णेदूरस्थेनगुरोरनृतइतिप्लुतः।चतुर्मात्रावेति।पूर्वोर्मात्रावर्णस्यमात्रेवर्णैर्वर्णयोरितिउत्तरखंडस्यविमात्रत्वेचतुर्मात्रत्वमितिभावः।अत्र
तुवर्णास्तस्याद्यमपितेनतमत्तडेतिकायनेसादेङ्मुडाडीसि ध्यात।।तिबोध्यं।पाञ्यांतएवेति।अनेनास्यागपरिगणनत्वंदर्शयति।पूर्वार्द्धस
आदितिभ्रेदः।अत्राकारप्लुतःसमभ्योनेनुदात्तःस्वरितोवारोपेशब्दात्तइतिबोध्यम्।इदुतोर्गुरुत्वात्तस्यधिकाराद्दुत्वालावेव।व्याख्यानादुदात्त
ग्रहणंप्लुतेनदुष्याचसंबध्यते।प्लुतपदंचतत्तद्भवानुग्रहणेनैवसंबध्यतेनेनद्वुत्वामितिबोध्यं।अदूराद्भूतइतितवक्तव्यमिति।परिगणनसत्वेनैं

११ वसिष्ठत्वादिति भावः इदंचवक्ष्यमाणनुरोधेनकेचित्तुपरिगणनेपदिकार्यमिवअत्रदूराद्धूतपदंनसंबोधनमात्रोपलक्षणं। किंतुयथाश्रुतमेवेतिदूरा
दाह्वानसंबोधनविशिष्टाभिप्रायिकार्यत्वागच्छमामणवकाग्निभूतेइत्यादौनास्यप्रवृत्तिरितिनपरिगणनेनप्रत्याख्यानमुक्तमह्वानादूतइतिनवक्त
व्यमित्युक्ता। भाष्यानयैवत्याभावादित्याहुः। गौ३रिति। सावपिपदंनमितिनिपत्वेवाक्यांतत्वाभावात्तदोपःपदशब्देनवाक्यमप्युच्यतइतिबोध्यं। आम
न्त्रितेधंदसीति। आमाप्रेसुमविकारेइदं। दूरादाह्वानसत्वात्परिगणनाख्याति। शुनस्तुपुरोरन्तइतिप्राणेत्येव। तेनवाक्यंतपत्वस्येवश्रुतइत्य
नुमानं। नर्याया। नयोःपूर्वसूत्राभ्यांविहितयोरिद्गुतोदृश्यतेनन्तत्रत्रीत्याछंदसत्वाद्बोध्यं। आकारस्य। मक्षाइइति। दीर्घादिपीरुतं। एवंच
ति। सर्वविकल्पापानांछंदसिव्यवस्थितयाप्रत्ययनछत्रत्वागमहेत्वाघवसूत्रारंभेतुव्यत्ययः शरीरणीकर्तव्यइतिपदानूल्लेखाइतिभावः। नुधा
मोरसुत्। त्वंवोपस्मात्सोरव्यनवानूद्दकत्वंवःत्वनवसांधंदसीतिनुमु। छंदसिवा। व्यवस्थितविकल्पेनवसिद्धत्वात्तोदिसपद्यार्थं। एवमुन
सूत्राण्यपि। करिति। छंदसोलुङमंत्रेयसेतिविच्छुक्। नोपिगुणः। तिपोहल्ङ्यादिलोपः बहुलंछंदसीत्यड्भावः। करदिति। छंदउत्पूर्वलुङकम ४५२
इत्यतिव्हेरुङ्। करतीतिलट्व्यत्ययेनशप्। छंधीतिछंदसोलोटसेह्हिःवहुलंछंदसीतिशपोलुक्धांदसत्वाद्विकरणाभावोवा। श्रृणुइकत्वम

इतिदीर्घः। छंदनमिति। छंदस्कस्यादिति। पत्वस्यापुपलक्षणेअतएवादितिप्रतिषेधःपत्वनुशंवःकरदित्यादौसत्वंनदृश्यतेनत्वधांदसत्वात्स
त्वाभावोवोध्यः। पंचम्याःपःअध्यर्थेइतिपरेविशेषणंदिवस्परीति। दिवउपरीत्यर्थः व्यत्ययेनषष्ठीस्थानेपंचमी। पर्यौजइति। अत्रःपरिसर्वतोभा
वे। पातौच। नचभवति। परीषदःपातुपानावाचीलोऽनपानुइत्यस्यानुकरणं। पक्षेइतिकिं। मनुःपुत्रेभ्योदायमिति। इजपाइतिपष्ठ्यंतानुक
रणं। यतीत्यायनुवर्तते। निसस्तपता। अस्यलोकवेदसाधारणत्वाद्देवेपन्यासश्चिंत्यःउदाहरणेसतेःजमभमितियर्धः। मुषाना। दूरत्वानादवि
त्यनस्त्वादावित्ति। वर्तनेनत्वयुष्मदोविशेषणंतेनरयारव्यभिचारात्। ननसुसइतिसांतानुकरणात्परस्यसुष्टकारस्यनुमविसर्जनीयेति
पत्वंपूर्वसपत्वंसूत्रे। नादावितिविशेषणान्नयुष्मदादेरात्मनांग्रहणंनदाहत्वमित्यादि। यजुष्ये। यजुर्विषयइत्यर्थःसनुनस्लोपकेशामिति
वर्तते। प्रपंचार्थमिति। पूर्वपदपूर्वपदमितिसामान्येनतत्राश्रीयतेननुसामान्यस्तावयपूर्नेतिवाक्येपितेनेवसिद्धपत्वमितिभावः। पूर्वपदा
त्। छंदसीतिवर्तते। स्वपामितिच। पूर्वपदमात्रस्यग्रहणंछंदसीतिवर्तते। अभीषुणइति। इकःसुनीतिदीर्घत्वं। नश्चधातुरेकस्यापु
रुपभ्यइतिशात्वं। सनोरतेनः। अननकारांतसनोतेरितिकुम्भांपरस्यतस्यषछंदसि। गोपाइति। ऊनसनतिविट्विट्वनोरित्यात्वं। गो

१२ सती रिति। छंदसवनुसतन्दृश्मि यामि। नीनम्रत्ययः पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमिति भावः। केचित्तु सन्तेः सवनादिपाठ सिद्धेः षत्वं गोसन्यस्ति
सान विषनीनियमफलं वदं नियद्यप्यात्पेनः सूत्रेणपान्नः नयाप्याल्पेन तस्य प्रनिषेधवचनं फलाभावान्न एवं नार्थत्वं विनापनस्तोनिरापोरवेतिनियमा
त्सिसनिषन्नीत्यादौ षत्वाभावे प्ररितितदाशयत्सिसनिषंतेरप्रसयसिन्यसनोरिति नियमफलमित्यन्यो अत्र सनूपत्वभूतोनेनिस्तोनिरायरितिनियमावि
षयोयं। एवं च सामर्थ्याभावान्। एवं नस्यानियमाभावान्॥ सिषाता यिषतीत्यादौ षत्वं भवन्त्येव सामर्थ्यात्पूर्वपदाभावेपि नियमप्रवृत्तिरिति नञावसर्वं चेदंना
प्यस्पष्टं सदे। पृच्छंदसीति निवर्तनं नित्यकारोक्तसमुच्चायार्थं इत्यारायेनाह। ० चादिति क्रूनिराचस्य संहितायां न दिर्घनिनिदीर्घपत्वं च नमयंत्रसंहिता
धिकारान्। अवग्रहे तूनिसाढमित्येवं छंदसा हसइ निलिच्छ्रूपिशब्दस्याग्रेपाममी निदीर्घ इनिप्रगोरप्रानिच्यवि। एम्यपरस्यसुनोत्यादेः शस्याऽन्यवा
येषत्वं वामकरणमात्रसस्यषत्वस्य विकल्पः अभ्यस्तोऽष्ठीदिनि जनोद्धिदिलुकिनिच्छरिति छंदसपूर्वपदादिति निवर्तनं अवग्रहविषयकं कारान पूर्वपदा
दुत्तरस्य एज्ञयमविषयत्वं वावयदयोग्यत्वं। संहिताकालोएत्वंपदकालेचावग्रहात् अत एव पदपाठेषत्वं न प्रयुंजते तत्र सुषधाधानुस्यानिमि ४५९
नादुत्तरशब्दानुशब्दाच्च परस्य सनः शब्दशासयास्यानस्य णोभवति नि प्रनोनिष्टनी। निधनुसयुइ निन्नतषत्वसुनोनुकरणेनेनगृहेधुनइत्यत्र

ननसितिनासिकादेशस्य स्मदादेशस्य च सामान्येन ग्रहणं न त्वप्रत्यन्तस्य तेन समदादेश एवकार्यं न स्पैवक्षतुस्यास्त्वं समवाउपसर्गादनोन्याइस्तुन
रस्तत्र तु भयोकार्पित्वमिदरदतः उत्तरसूत्रेन स्मग्रहणाउवृत्तं फुलं भाष्येनो सरस्यानवद्भुतग्रहणे त्वनत्वेन नैवसर्वानिष्टवारणादित्यन्योरत्तार्णं इनिर
द्धेनिलोडमध्यमपरुषैकवचनपचापस्तिडइ निदीर्घः। एवं दानकर्मणाउशिष्यते शिक्षाणं इनि उरुअधिकं अभीषण इनि उरुकः सुजी। निदीर्घइनि
शिवं॥ इत्यष्टमं॥ ॥ इति श्री शिवभट्टसुत सतीगर्भजनागोजी भट्टविरचिते सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने लघुशब्देन्दुशेखरे वैदिकप्रक्रियासमाप्ता॥
शुभमस्तु॥ ॥ साधारणप्रच्छन्निमसपसमासन्तिङ्‍न विषयकनयापंचभिः प्रकरणैरुदात्ता दिस्वरान्व्युत्पाद यिषुः साधारणस्वरानन्त
वादादनुदात्तमिति। एकवर्जमिति। द्विनीयां चेतिणमुत्स्वान नुनत्रत्वरायामित्यर्थकपरिभाषायामित्यनुवर्तनइतिचेन्न। इहाप्यन्निपर। प्सानथा
द्विपत्वं तोदात्ता दिविधापते नत्रनस्यकालपव शिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न नुवितंविनव्य मित्यर्थात्। त्सनत्वेण मुत्स्वविषयकेपदमंजार्यो। स्पष्टः
यत्रापरीसाया मितिप्रापिकं एतत्सूत्रे वपदमंजर्याम्स्पष्टं परिभाषयमितिनाधिकारः अस्वरितत्वान्। एकवर्जमित्यास्यवेपर्ध्यापत्तेश्चतनसूत्र
विषयानां वचनसामर्थ्यादेवनिपाताप्रवृत्तेः किंचाद्युदात्तश्चासमानादेशपिनज्ञोवोदात्त इत्याद्यसंग्रहापत्तेः। नापि विधिः। नयासनिक एको

वर्जनीयइतिनज्ञापने· एवंच विनिगमनाविरहाच्छास्त्रविहितोदात्तस्वरितकाम्‌ सर्वेषामेव । वर्तमानसनो आमन्तकीन इत्यादावुदात्तचतुष्टयंश्रू
येत । तत्र हिङीषु प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ण निकारकेनित्स्वरः दीर्घकारानुषङ्गाष्टवजे इतिपूर्वपदानुदात्तत्वं । अंत्यासूर्व्वबहुत्व इति लकाराकारा
स्योदात्तत्वमितिविरोधाभावाद्युगपदुदात्तचतुष्टयंस्यात् । अस्मत्तु पकाराकाराबकाराः स्यादिति भावः परिभाषायां लिंगमाह· स्वरविधीनि । सूत्रे
नुदात्तं सर्वमपाधादिजंत्तः पदपदसामानाधिकरण्यात् अनुदात्तस्य विधीयमानत्वात्तन्निवृत्तोदात्तः स्वरितोवावर्ज्यतइतिनलिङ्गैश्चवात्यापस्था
नं इत्याह । यस्मिन्पदइति अत्रपदत्वेभाविन्यानरंगत्वात्सूर्वमवस्थामहतिः । पदग्रहणंतु परिमाणार्थं । अत एव धत्तनोरित्यादौ दानदापः नमावर्त्य
नुपदसमुदायकैः । यस्यपदत्वंभाविनस्यैवैकवर्णमनुदात्तमित्यर्थात् · स्पष्टं चेदं विकाराधिकारे नुदात्तादश्चेति सूत्रेभाष्यकैयटयोः नमक
मिति एकग्रहणं विधीयमानोपलक्षणं । एवं च नयेवांतइत्यादौ — दीनां वर्त्तनमिति । स्फिः इत्यादृहस्य निइत्यत्रदेवताद्वंद्वेचेति पदद्वयस्या
पिप्रत्तनिस्वरे विक्षेपेत्रयाणां वर्जनं । हृद्दसनिराशोहिवनस्पत्यादित्वादि — दात्त इति बोध्यं । अत्र यस्मिन्पदेयः । स्यामवस्थायांपस्या ४५९
वउदात्तादि विधीयते तेन तत्पदेतस्यामेवावस्थायां संनिहितमंजं तरं निहन्यते इति बोध्यं स्पष्टं चेदमाद्युदात्तश्चेति सूत्रे पदमंजर्यां । नचैवं

चितुत इत्यत्रश्चोर्विधानेनानसिध्यतिनस्यदात्तत्वप्रवृत्तिकालेऽसंनिहितत्वान्नइतिवाच्यं । युगपदुग्रहणेनानुदात्तारितिक्तस्वरयोरसमावेशज्ञाप
नानसिद्धेश्चवत्तुनस्तु आद्युदात्तश्चकिंच्निभ्यांपादन्नपुंसोसुङीतिसूत्रस्थभाष्यकैयटप्रामाण्येन यावेसदत्तुभाविनावत्तं निहिताजंतरस्यनिघात
प्रथनिरित्यर्यागी कारणादोषात् चितुइतिनुअंतरंगानपीनिन्यायेनसाध्यं· एवंचागमाश्च्नुदात्ताइतिनापूर्वमितिदिक् यनुइयषयोद्देशवनकार्य
कालेनित्रिपाधानवर्त्तनेश्च्नएवनव्यसत्तिलंचरितार्थं· नहि नित्स्वरितमित्यनास्वरितार्थं तत्रत्वं नइतिवर्त्तनेत्रिपाधांपरिभाषाप्रवृत्तोप्रत्य
यस्वरेणाद्युदात्तत्वेशेषनिघातेनउदात्तस्यात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितेशेषनिघातेनसिद्धेनदेयथ्यांस्पष्टमेव· एवं धातोनावइत्यपिज्ञापकं ।
अन्यथायनानादइत्याद्युदात्तेत्वेनशेषनिघाते उदात्तोदनुदात्तस्येति स्वरितेशेषनिघातेनित्स्वमपुक्तात्तस्वरितादविशेषपातदेयर्थ्यं स्पष्टमेव
निमांचः नन्वासंनिपातपरिभाषयोदात्तादनुदात्तस्येति विषयेशेषनिघातात्प्रवृत्तानयोश्चारितार्थ्येनभवद्भुक्तार्थ्यदृढतरमानिभावात् । किंच
कर्त्तव्यंतत्रकर्त्तव्यंकेत्यादौकंपः कृकंध्रयत्नत्रेत्यादौनोदात्तस्वरितोदयमित्युदात्तादादनुदात्तस्येत्यस्य निषेधविषयेतव्यनतिर्त्तिलं योनाव
इतिचचरितार्थमितिज्ञापकंदुपपादंतस्याद्भ्यत्वानुसारेणानुदात्तमित्यस्याधिककार्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानादसिद्धःप्रवृत्तिः यथोद्देशत्वं

पद

त्वस्यानत्त्वक्तं।अत्रैवसूत्रेकार्यकालत्वंसंज्ञापरिभाषयोरितिभाष्यविरोधःस्यात्।अतएवआमन्त्र्यकाजइत्यादौदीर्घकारोऽस्यपदस्यादावेयांसापूर्वत्वेऽस्त्वक्तत्वशनि
परत्वाद्युपपद्यते।अन्यथाभवोःसंभवेनातंभवाभावाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः।कार्यकालत्वेतूमाभ्यामप्यस्यैककालत्वान्नवर्ज्यमानतानेनचत्वनुप
पद्यतेविरोधः।अतएवानुदात्तमिदंपदमित्यस्याधिकारत्वपाठएकःसंगृहीतःयेनेसमाध्याप्यांत्वराज्ञिनसंगृहीतौनाःस्युरितिनिपाताभाष्योक्तंसंग
च्छते।अन्यत्वेषाष्ठस्यप्रतिषेधात्तेनषाष्ठस्यापिसप्ताध्याय्यंतर्गतत्वप्रतीतिः।अष्टमेप्रथमपादेऽनुदात्तस्यैवविधानंत्रिपाद्यांतूक्तंतन्याःप्रवृत्तिरेव
नितिज्ञापकःअतएवेदंवदन्तेत्यादौपत्नुमासिद्धत्वात्पूर्वषाष्ठाद्युदात्तत्वेनतःश्रुतेतदेकवाक्यतापन्नशेषनिघाताभावेनोदात्तरूपसमावेशः।नच
षाष्ठप्रवृत्तेःसिद्धत्वानेनसिद्धस्यतस्यकथंनिघ्नतिरितिवाच्यं।बाधकाभावात्।ध्वनितंचेदंगुरोरनृतःप्लुतइतिसूत्रेभाष्ये।अतएवकन्यानृपश्चेत्स्वनदा
शेषनिघातःकन्याराष्ट्रेह्निकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तइत्यन्तस्वरितःअनूपश्चानाःप्रधनकनीयसीइत्युन्तोदात्तः।तयोःस्वरितोदात्तयोःस्व
र्गादीर्घआन्तर्यतःस्वरितस्तदेकवाक्यतापन्नशेषःनिघातेनपकारस्यानुदात्तत्वंस्यात्।इष्यतेतूदात्तस्वरितयोःसमावेशःममतुएकादेशस्यवि ४५०
हितंगतयासिद्धत्वेनतत्त्वरस्यापितत्त्वेननानैकवाक्यतेतिनदोषःसष्टंवेदंस्वरितोवानुदात्तोदौतोपदादावितिसूत्रेभाष्येइत्याहुः॥

गोपायनमिति।गुपिधूपनोरित्संनोदात्तः।ततःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तेआयेगोपायेत्याद्यांतस्यधातुत्वात्।धातुस्वरेयकाराकारउदात्तोऽतस्यसवर्णका
रेणपित्वादनुदात्तेनैकादेशउदात्तःस्वरितोवास्यात्सर्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितः।नचाउदात्तोऽतिनिक्तस्वरयोरस
मावेशस्यज्ञापनात्कथंतेनोदात्तस्वरितयोःसमावेशःनचसतिनिपातनपरिभाषयानिर्वाहः।तस्याअनित्यत्वेस्वरविधावप्रवृत्तेःअन्यथानो
दात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यांह्रस्वनुड्भ्यांमतुबित्यादिभिरपिस्वरेऽस्तत्त्वेशेषनिघातोनस्यात्।किंचानोभद्रंकरिष्यसीत्यादौककारनिष्ठ
स्वरितत्वमादायस्यप्रत्ययादीनानिघातःस्यात्तनहिनत्रपरिभाषायाउक्तिसंभवोऽस्तीतिवाच्यं।अस्यस्वरितस्या — — त्वेनादोषादिति
दिक्।ननुगोपायानमित्यादौगुपरपिधूपतुत्वात्त्विमित्तकोकारोदात्तत्वस्यप्रत्ययस्वरनिमित्तकायाकारोदात्तत्वस्यचश्रवणापत्तिरतआ
हसतिशिष्टेति।तस्मिन्सतिविहितंतस्यार्थः।सतीत्यस्यउत्तरत्वेइत्यर्थःअसम्भुवौतिसमरणात्।यागात्स्वर्गाभिवनीत्यादौभवनेरुत्स
मर्थकत्वात्एवंचन्यायासिद्धं।यदायदायाप्उदात्तस्वरितविधिःप्रवर्ततेतदातेनसहानुदात्तंपदमित्येकवाक्यतयाप्रवर्तते।ततः
श्चोत्सर्गस्यापवादस्यवाप्रस्यैवचरमाप्रामित्तदेकवाक्यतापन्नयानयाव्यवस्थापनं।अतएवोपगवत्वमित्यत्राणन्तस्येत्व

प्रत्ययेनावृत्ता आद्युदात्तश्चेति प्रवर्तमानं स्वरस्यैव प्रथमप्रवृत्तिनिबाधेन द्वितीयप्रवृत्त्या लस्वं परिनिष्ठापयति। आद्युदात्तश्च धातोरित्यादीनां
निमित्तभेदेन भिन्नत्वात्। एवं च पचमानस्य पाद्युदात्तत्वं नदाशुपो निर्दिष्टत्वं ततो धातुस्वे पुनर्धातुस्वरप्रवृत्तौ पाशरोऽप्यनुदात्त इत्यादिबोध्यं
अन्यत्रेति अतश्च ज्ञापकं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्य निघातविधानं। अन्यथा परनिमित्तकत्वाभावेन निबादीनामन्तरंगत्वेन निबादिषु सत्ने
युक्तिप्रमाणास्त्र तासिस्वरस्य तन्निशिष्टत्वात् धोपनिपातेन सिद्धेन्द्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव यदि तु स्यात् तासीत्यत्रार्धधातुक इत्यनुवर्त्यत्यावस्थायामेव स्या
दयमन्तरङ्गत्वादिति कामिति बोध्यं। अस्य च विशेषापेक्षत्वात् सार्वधातुकस्वरापेक्षत्वेऽपि यैव विकारप्रणस्वरस्य दुर्बलत्वं धात्वादिस्वरापे
क्षायानुभावस्यमेव। अत एव शृणु नीत्यादौ उदात्तत्वेन धातोर्निघातसिद्धिः। इदमपि सार्वधातुकस्य श्रूयमाणत्वे एवं नेन चिनु इत्यादौ न
दोषः। शृण्वन्त इति। आतो दात्तं पदं। अत्र तु सार्वधातुकनिघातो नास्ति। अदुपदेशान्न परकत्वात्। श्नाप्रत्ययस्यादन्तत्वाभावात्॥
तिङ्‌ तिङ इति तु नः सहोनायस्य रोदसी इति पूर्वचरणे पठितस्य सत्त्वेन पठितानि स इति निषेधात्तस्य च व्यवहितेऽपि प्रवर्तनात् ४६।
दिति बोध्यं। यत्तु दात्तस्यावयवत्वा। अत्र काशास्त्रनरइस्ततोनाइति नानुवर्तते। अयोग्यत्वात्। नपादि। यत्रेत्यनेनात्रानुदात्तवर्णपराम

र्शः उदात्तत्वानुदात्तत्वयोर्वर्णधर्मत्वात्। अउवृत्तौ वाच्यपदे शिवज्ञावेनैवनत्त्वं बोध्यं। एवं च सप्तमीनिर्देशेनोदात्तवर्णस्य बुध्या लो
पान्तरस्यैव ग्रहणात्॥ युष्मभ्यामित्यादावात्र दिवं रुदात्तत्वसिद्धि। न चैवमपि युष्मभ्यामित्यत्र सुप उदात्तलोपनिमित्तत्वेऽपि
नावयवस्य तत्त्वमिति कथं यत्र ग्रहणेन वर्णग्रहणमिति वाच्यम्। उदात्तयोरुदात्तस्वरितयोर्वैकत्र पदे भावेन तयोः परयोरुदात्त
लोपाभावेन व्यर्थमनुदात्तस्येति अनुदात्तमात्रग्रहणार्थम्। अतो निमित्तभूतसमुदायप्रविष्टस्यापि ग्रहणमिति न दोषः न तु भा
वभाविनामात्रेणापि निमित्तत्वव्यवहारात्। ननु माद्दिधुत्तानामित्यादौ एकप्रवृत्तिरिति भाष्यादौ स्पष्टादां संगतं आत्रद्वि आ
नां प्रत्ययस्वरेणोदात्तः कसो विकरणत्वादनुदात्तत्वं न तु अदुपदेशादिति स्वरं बाधित्वा परत्वात् कसस्याचीति लोपे अनु
दात्ते परे उदात्तलोपाभाव इति चेन्न। अन्तरङ्गत्वाद्धावस्थायामेवोदात्तवसुजात नस्यानाभोनरंगत्वात् सार्वधातुकानुदात्तत्व
न तो लोपनादोषात् पचतानरेपिणन ज्ञाप्यप्रामाण्येन ज्ञापकसिद्धस्या सार्वत्रिकनया क्वचिदन्यत्र विकरणेभ्य इत्यंशाप्रवृत्तेर
दोन। अत्रानुदात्तपदेना विद्यमानोदात्तस्यैव ग्रहणमिति स्याद्दडारोरस्य इत्यत्र भाष्ये देवा मिति पचादौ देवडि निपातेन टित्वा

नुड्विधिपूर्वो। उदात्तनिवृत्तौ। तिदेवद्य। चि मित्यादौ लक्षुतरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य अंचत्यकारस्याचः इति लोपे ङीपः अनुदात्त
स्यचः इति सूत्रेण प्राप्तस्येसर्पः नच पराचा इत्यादौ तत्स्वरं बाधित्वा निगन्ते चतावितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वेच इत्यकार
लोपे इदं चरितार्थं नत्वनोदात्तलोपे पञ्चमीनिवाच्यं जनिगतोंचतौ विनिविषयेषु स्वरा प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः। ननु राधीच इत्या
दौ उदात्ते --- च इति लोपे इ --- चरितार्थमिति कथं तदपवादत्वमत आह। अत इति इति। वस्तुतो नगोर्श्वत्रिति सूत्रं यत्किंच
सूत्राणां प्राप्तविभक्तिस्वरस्य निषेधकमित्यत्र सूत्रेसिद्धवत्सूत्रेविप्रतिषेधसूत्रे च भाष्ये उक्तत्वात् दधीच इत्यादावुदात्तनिवृत्त
निवृत्तिस्वरा प्राप्तविषयेऽस्य चारितार्थ्यान्नास्य तदपवादत्वं परत्वेन तृक्तोदाहरणे न क्वाहकत्वं दधीच इत्यादौ नु --- नु शिष्टत्वेन
तत्प्राप्तावनङ्गित्यत्वावश्यकमिति भाष्यारूढं पंथाः आमन्त्रितस्याद्वितिति॥ आमन्त्रितविभक्त्यन्तस्येति पाठः तत्स्वरवर्जकप्रमादात्।
स्यैकपदस्वरे तु किम्भनिषिद्धमपि प्रत्ययलक्षणेन सर्वामन्त्रितमिति तुकस्वरवर्जमिति वचनादिहेष्यत एव। प्रियवादि ङमं मेति। अ ४६२.
त्र गणे प्रभृतिनाम विद्यमानवत्वेपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषामप्यनिघातः स च पदपाठेऽप्यृष्ट एव। संहितायां तु स्वरितात्संहि

तायामित्येकश्रुतिः प्रचयापर --- र्यायाः प्रवर्तते। अग्ने त्वानरिति अग्निरिति विशेष्यं नार्याकर्त्तृ इति विशेषणं। अग्ने त्वान स हस्तेने इति मे
त्रेषां अस्मत्वानरित्यस्य तिघातः एवं तन्नउत्तरेषामिति बोध्यं। देवीषडुर्वी इति। अदेवीरित्यामन्त्रितं वा विद्यमानव --- नषड्डितीति
घातो वैकल्पिकः षष्ठ्यन्तमिति आत्राषष्ठी शब्दोन तदर्थविभक्तिरुच्यते तेन गोष्टस्वामिनित्यत्रापि परांगवत्वं सिद्धमित्याहुः आमन्त्रि
तिं प्रतीति आमन्त्रितार्थैकदेशाक्रियां प्रतीत्यर्थः मद्राणां राजन्। सृत्यासीव्यतीत्युदाहरणे अत्र विशिष्टस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं। अत्रेदं बोध्यं
। षष्ठ्यन्तस्य कारकस्य च समानाधिकरणे यद्विशेषणं तस्यापि परांगवत्वमिति तेन कथस्य राज्ञः पुरुष इति --- याः सृत्यासीव्यतिता
दौ पदत्रयस्यैकमाद्युदात्तत्वं भवति। समर्थानुवृत्त्या वेति। सामर्थ्यं चात्र व्यपेक्षैव शब्दाधिकारात्। सा च वस्त्रे राज्ञः पुरुषाः श्रुत्यादौ
परांगवत्ववारणपयतवाप्यावश्यकमिति भावः। वस्तुतस्तु निमित्त ग्रहणं कार्यं आमन्त्रितार्थं प्रतियन्निमित्तं तत्स्य निपादकं यत्तदेव
परांगवदित्यर्थः अत एव गोपुत्रस्वामिनित्यादेः परांगवत्वसिद्धिः समर्थग्रहणादुदात्तिस्तु भाष्यासंमते इति निरूपितं मञ्जूषायां समास
वादे। स्वरस्तु कैः। कपत्तिं च त्रित्यादौ घत्वादिकं नानच पूर्वस्य परांगत्वेन पूर्वस्मिन्न --- रसयुक्तकार्यप्रवृत्तिस्तनिष्टस्वाश्रयनिवृत्तिस्त्री
व

लुपरस्मिंल्लुपूर्वनिष्ठंकार्यमहत्तौनन्निष्ठस्वाश्रयनिवृत्तोन्वमानाभावात्प्रदादिष्वोाननपत्वप्राप्तिस्तथाचर्मनमनिसादावस्वंडपदत्वा
भावेनणत्वप्राप्तिश्चनेनिस्वरग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यं·भाष्येमत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेः॥अगग्रहणंमुभयोरप्युदात्तत्वाभावाय·पूर्वांगव
दितिसुवंतमात्मंत्रितेपूर्वस्मिन्पूर्वांगवदित्यर्थः॥छंदोविषयमेतत्॥उदात्तस्थानइति इदमंत्रैवाकरेसष्ट·अग्न्यांभीतिः॥अभिरूपस
गश्चाभिवर्जमित्तनोदात्तः॥नित्यवीप्सयोरितिद्वित्वं॥अनुदात्तंचेतिपरोनुदात्तः॥पूर्वस्ययणिउदात्तयणःपरत्वात्स्वरितः॥स्वप्पू
राष्ट्रः॥स्वदुनरपदमत्रानिस्वरेणानोदात्तः॥ननःसप्तम्येकवचनस्योदात्तयणोदलुर्धादितिप्राप्तिरुदात्तस्यनाड·श्वेत्वारितिनिषे
धेनेनस्वरितत्वस्ययणितनः॥पराशा॥शष्ट्रायाकारस्यानेनस्वरितः॥आशाशब्दआशायाउदिगाख्यान्वेदितिनिफिट्सूत्रेणांनोदात्तः
अस्येति॥असणशब्दप्रथमाकारेजानस्येत्यर्थः॥शेषंनिघाशब्दाकारस्यनिघातोनेत्यर्थः॥नन्विकारस्यानिकयणप्रनिस्वरितस्यानिउल्लानस्यानि
स्येवयणप्रवृत्तनश्रनिव्याप्तस्वरितयणःपरत्वंनचप्रगृह्यसंज्ञासूत्रस्याभाष्यकैयटरीत्याज्यादिसादोअंतरंगत्वानद्भालादिषुष्त्वनेपुनृत्तनशब्दबुधा १६३
ठराथेत्वंस्युर्वतेइतिमनीयनेनयात्रस्वरितबुध्यभावेपिवस्तुतःस्वरितस्यानिकयणःसत्वादद्रोषइतिवाच्यं॥वाक्यसंस्कारपक्षेस्वरितय

णोरेककालमवृत्तिककत्वेननपावत्कु॥मशक्यत्वान्ननचस्वरितयणाइत्याश्रयाश्रिउत्वमुत्तनिमसंज्ञात्॥उदात्तादनुदात्तस्येतिविहितस्यापि
सिद्धत्वापत्तेः॥तथाचप्रसज्यरित्यादावपिन्नमवृत्त्यापत्तिः॥नचनोदात्तस्वरितोदयमितिनिषेधः॥अनंतरस्येतिन्यायेनोदात्तादनुदात्तस्येतिस्व
रितस्येवतेननिषेधात्॥अन्यथागुरु — रात्यग्निमित्यादावप्यस्यनिषेधापत्तेः॥अतएवनिस्वरितंस्वरितोवानुदात्तेइत्यादीनिषेधनिचे
ना पूगविभागेनभाष्यएवसमाधत्तानानुदात्तयणः॥उक्तोर्थः॥ननःस्वरितयणःइदंपूर्वसूत्रमनुवर्तते॥उदात्तयणश्च इत्येवंनिर्दिष्टस्वरित
स्यानिकयणःपरस्येत्यर्थः॥एवंचास्येवाश्रयासिद्धत्वंनान्यस्येतिनदोषः॥यद्वाइदंस्वरितग्रहणंनकरिष्यतेस्वतन्त्रअभ्यासात्स्यादावपुनयणःपर
त्वादेवसिद्धंनचस्वरितयणाव्यवधानांस्वरविधेव्यंजनस्याविद्यमानवत्वात्॥नचैवंसंस्पृग्रस्त्यादौवेदपकाराकारेपद्मानस्वरितासंग
तिः॥नत्रद्विसंतः॥भीकारस्योदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितत्वंनत्रसंतःनिम्नस्यस्वरेणाप्युदात्तेनेनः॥शेषनिघातः॥अग्निरत्नामंत्रितानुदात्त
मितिवाच्यं॥सशब्दाकारमाश्रित्योदात्तादनुदात्तस्येत्येवाग्निशब्दाकारस्यस्वरितसिद्धेः॥नचस्थानिवद्भावादचाव्यवधानपूर्वत्रासिद्धीये
नन्निषेधात्॥एतेनहिनीपापतोयुक्तःस्थानिवद्भावेनाचाव्यवधानात्॥व्यंजनस्यचाविद्यमानवत्वंनतत्वचइतिदृष्टुक्रमपास्त॥स्वरे

कर्त्तव्ये लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति नियमस्तु स्वरविधौ नेति प्रतिपदोक्तस्यैव निषेधस्य न तु पूर्वत्रासिद्धीयत्वप्रयुक्तस्येत्यन्यत्र विस्तरः
एकादेश उ॰ । उदात्तयोरेव स्यान्नित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम्॰ अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा सिद्धं तदुभयोरपि दिनित्याये नांतरतम्यात्स्वरि
तेप्राप्ते विधिरयं तत्र नपुनरुदाहरणद्वयमाह । वीरवाइति । वइति अनुदात्तं अथशब्दः कुत्तितत्वादाद्युदात्तः वसः सस्य रुः । तस्य उः स अस्वरकः स्वं
सनधर्मद्दयस्य॰ कत्वा स्तुदात्तो वोभयथापि तदेकादेशो नुदात्तः प्राप्तः । केतिस्वरितं अवशरोहः स्यां गसियमित्याद्युदात्तः । एवं च पदद्वये सोऽर्थवत्त्वा
दनुदात्तस्येत्यत्रानुवर्त्त उदात्तानुदात्तयोरेकादेश इति व्याख्यानेन । चिंत्यां क्वावरस्तिस्ति ध्यापनेः तत्र बहु॰ हृचानामुदात्तपाठो निर्वि — इत्याहुः ।
वस्तुतस्तत्स्वादिन इति सूत्रस्य भाष्यादिनोऽप्यनुवृत्तिरेव लभ्यत इति सैव युक्ता । तत्र हि सुब्रह्मण्यायां शब्देन स्वरितो नेनोमित्युदात्तस्यैकादेशः स्वरि
तत्तस्य न सुब्रह्मण्यायामित्यनेनोदात्त इत्युक्तं॰ क्वावरमिति तु धंदसत्वाद्धेध्यं न याचव बह्वृचप्रातिशाख्ये सार्व्यमुदात्तस्यैकीभावे उदात्तं संध्यक्षरं ।
अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपधे इति । यस्मिंस्त्वेकीभावे पूर्वं पुनरवोदात्तं भवति । इतरत्त्वनुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानामन्यतमत्त ४६४
स्मिंस्त्वेकीभावे संध्यक्षरमुदात्तं ज्ञातव्यं स्वरितोपधेनुदात्तोदये संध्यक्षरस्वरितत्वमापद्यते॰ सीरं सर्पिर्मधूत्राकमित्युदाहरणं । शौनकीयप्राता
ति

ख्येपि स्वराष्टकमुपक्रम्य एकादिष्टमुदात्तेनतं तमेव नयेत्स्वरमिति॰ उदात्तेनैकादिष्टं तमष्टकाव्यतमं स्वतंत्रमेवोदात्तमेव नयेत् । उदात्तत्वमेव प्रापयेदि
ति तदर्थः इति तज्ज्ञाप्ययोः स्पष्टस्तोके तु कावरमित्यादौ न भवत्येवोदात्त इति युक्तमाभाति । अयमेकादेशस्वरोऽतरंगत्वेपादिकोऽपि सिद्धो वाच्य इति स्वरि
तो वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । अनरंग इत्युक्ते॰ प्रांचनीतीसा॰ दावेकादेशस्यापूर्वत्वेन त्रातित्तिङिं॰ चोदात्तवतीति प्रवर्तते॰ सोमसुत्सवती । तिङ इत्यादौ तिङ्ङ्ति
ङ इति निघातो न ॥ सिद्धत्वफलं तु वृक्षस्य पिदं वृक्षावव्नेत्यत्रायावावुदात्तो भवतः एतद्द्वयेशेषनिघातश्च । फलंतरत्वापि भाष्ये स्पष्टा । निर्वादमिति
विनिपातत्वादाद्युदात्तः इदमृशब्दः फिट्स्वरेणांतोदात्तः दिर्वियत इति दिवी । दतिं विभक्तिरुडिदंपदादित्युदात्ताइङो दिवादेरीयत इति निङु निङ
इति निहते । इकारयोरिति । ह्रस्वोकारयोरित्यर्थः किंचेति॰ इदं वेदएवअनएवगांगेतूपेइत्यत्रापमाकादेशः स्वरितो वेति भाष्ये उक्तं॰ नेइति तद्
ह्रस्वबहुवचनं॰ इकारयोश्चप्रश्लेषः इति ह्रस्वयोरिकारयोः प्रश्लेषे दीर्घप्रसंधिषु चाभिनिहितसंधिषु च अविशेषेण उदात्तपूर्वरूपो वा अनुदात्तोन
रतपपुत्साकल्यस्य मतेस्वरितः कार्यः उदात्तपूर्वरूपप्रगाकस्यस्यैव माचरेदिति तद्वाक्यत्रोपात् । एवमिति स्वरितनिर्देशः । स्तु विविघ्रतिपाप्ता
न विंद्वते हरतिवर्द्धनस्वनवस इति क्रमेणोदाहरणानीति तज्ज्ञाप्यत्वतः संधिविशेषस्य स्वेप्रति संज्ञान द्विशेषप्रसामिति हिते तिप्रातिसाख्येहि

नीयपदस्यैवस्पष्टं। नत्रहि एडुः पदानादिसार्थदिरानेनिहितसंधिः ह्रस्वरूपस्थानिकसवर्णदीर्घगुणवृद्ध्यादिप्रशिष्टसंधिर्दीर्घरूपस्थानिकसवर्ण
दीर्घयणादिः क्षैप्रसंधिरित्युक्तं। वस्तुनस्तु वेदे आपाद्यरूपाभावान्न्यवस्थितविभाषाश्रयणेफलं चिन्त्यं। उदात्तादनुदात्तस्य अत्र नयोर्प्याविचीत्य
नः संहितायामिति अनुवर्तनेन परकालेन नोदात्तस्वरितोदयं उदयशब्दः परवाची शास्त्रान्ते मंगलार्थं प्रयुक्तः नयपि नत्र रूपस्वरस्याणाम्यादीना
मेवेति नियमो व्याख्यातुं शक्यतेन तथापि गाम्यादीनामुदात्त परमेवेति विपरीतनियमशंकां वारयितुं न — यो पादानं मय आकारिति पिस्युदात्तं आकारि
तिकारस्य नोर्लिंयुसितपंडंनोदात्तं। बोध्याः ह्यासवइति अश्वशब्द आकदात्तः क्के निस्वरितं। एकश्रुतिः संबुद्धिग्रहणबोधनोपलक्षणं अन्यनामगध्यनाभामाए
वकाइत्याधर्थेन स्पान्तदाह दूरात्संबोधने इति स्वराणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतेः स्थानं आगच्छेति आङुपसर्गत्वादाद्युदात्तः गच्छेति तिङन्तो भाः शब्दो
निघात आद्युदात्तः। माणवकेत्यस्यागतिना मियानः अत्रांसस्य पदेह्युदात्तत्वमपि भवति वचनसामर्थ्यान्न तदा चोभयोः समुच्चितयोः दूरात्संबोधनयोः
यज्ञकर्मण्यपाजपन्यूह्वजपशब्दोकरणमंत्रेषु प्रजापती निकल्पसूत्रदर्शनान्यवहारः सुनामषोडशओंकारः। सामप्रसिद्धं गीतिषु सामाख्येति। यज्ञकर्म ४६
चयजतिरोदनानोदितं कर्मजपादिपर्युदासान्मंत्रेष्ववैषा एकःश्रुतिर्नोहितादिषु तेषामपंचन्त्वान्नचसंप्रश्नोप्यठहितस्तत्स्यैवानत्वं। यत्किंचिदूहितपद

घटितेनु मंत्रत्वमेव तन्मध्यपतितन्यायानदाह मंत्रेइति। ममाग्नेइति। यद्यप्ययं मंत्रोदूहविरविमर्शनाविनियुक्तस्तत्त्वैकश्रुत्यैव पठ्यतेन या पि अभि
श्विनेउन्मा पमानेवा पमाग्नेवर्चो विदथस्त्विति चनस्योजपित्वात्त्वैयिदेवत्र प्रकरणे आपस्तंबसूत्रेउक्तत्वेन नदोषः। एषु। यथाविहितं तैस्वर्यं भवति नैवे
नेषु निस्यकश्रुतेनिषेधेपि विभाषाछंदसीति विकल्पापत्तिरिति वाच्यं। यज्ञकर्मणि जपन्यूंखसामसु मंत्रा उच्चैस्त एव प्रकारः विभाषा छंदसीति
वसिद्धेन नुच्चारणेवपर्याप्तिः। यनुदात्तः अजपेत्यादि प्रसज्यप्रतिषेधः न चोदितानामछंदस्त्वान्न चसावकाशस्य पूर्वसूत्रस्या मंत्रेषु परत्वाद्विभा
षाछंदसीत्यनेनबाधः स्यादिति वाच्यं। यज्ञकर्मणि इतिकर्मग्रहणसामर्थ्यादूहितानूहितेषु सर्वेषु सर्वस्यैवमप्रवृत्तिरिति तत्त्व। पर्युदासस्य लघुत्वात्।
अत एवं क्रशानुर्वधस्वेत्यच सामासांतोदात्तत्वेकर्तव्ये पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम प्रयुक्तमिति — प — ब्राह्मणनञ्भाष्याद्युक्तं संगच्छते संगच्छते एवं हितरू
ब्राह्मणमयः पदद्वावीदिक्रशानुर्वार्धस्वेतितस्यादुदेतमिं ड्रएवजघानअपयरुशास्वरवत्तादिं रूपरानुर्वर्द्धस्वेति राववदुहृत्य एवं क्रमह निष्पदि
ति। आद्येनुकरणपूर्वपदप्रकृतिस्वरविशिष्टस्यास्य तेन दर्थकमंतोदात्तं। यद्युवत्वदित्यर्थः। इति न ञ्भाष्यम् अत एव महाभाष्ये अत एव महानाघे
मंत्रोदात्तन इति पठितो पिश्लोकेदृष्टः शब्द इति पठितः। एवं चेत्तत्त्वसादिपज्ञुर्मन्त्रेषु राखाधेदात्तादिकरणेपुराकश्रुतिरेवभवति। एतेन पर्युदासे

पियज्ञांगशब्दत्वेनसादृश्यं॰एवंचोदविषयेचरितार्थस्योस्यमंत्रेषुपरत्वात्विभाषाछंदसीत्यनेनबाधः।सावकाशत्वस्यापिनविभाषानोनानिप्रसंगः॥मुन अ
एवबह्वृचानांसंहितायांत्रैस्वर्यमितिव्यवस्थासंगच्छते।एवंचहौत्रमंत्रेष्वेकश्रुतेरवश्यंत्वस्यापन्नत्वात्त्रैस्वर्यमेव।अतएवसकलदेशीयशिष्टाचा
रविरोधोपिनेतिपरास्तं।ऊहेषुचरितार्थस्यमंत्रेषुबाधस्तुनमंत्रेषुचरितार्थस्यार्थछंदसीत्यविभाषात्यनेनोहेषुबाधस्तत्रचिनिगमनाविरहेणास्या
विभाषाछंदसीत्यनेनापवादकतापाएवयुक्तत्वाच्च।अतएवकात्यायनेनमंत्रेस्वरक्रियायथाम्नानमविशेषात्इतिसूत्रपक्षेनानावानित्यत्वात्।
स्वपतिचैवंएकश्रुति।दूरात्संबुद्धौयज्ञकर्मणिसुब्रह्मण्यासाम्कुजपन्यूंखयाजमानवर्जमित्युक्तं।अत्रवाशब्दःपक्षव्यावृत्तौ।नानएवैत्स्वर्यंत
त्रएकश्रुतिरितितद्भाष्यदानतःएतत्सूत्रस्यवाशब्दंविकल्पार्थकमाहुः।तेषांनित्यत्वादिनिवाक्यशेषविरोधः।तस्माद्यजुष्यप्येकश्रुतिरेव।अत्र
सूत्रेजपादिग्रहणंयाजमानमंत्राणामप्युपलक्षणंकात्यायनसूत्रस्वरसात्।वस्तुतःकात्यायनमतानिसारत्वेनानलक्षणमेकस्वरमाहुःयज्ञकर्म
णिसामजपन्यूंखावर्जंमंत्रगतोवायजुषीत्युक्तेर्यजुष्यपित्रैस्वर्यमपि।तत्रप्रवचनशब्देनपाठउच्यते।तत्रभावोवाक्योयजुर्विषयःकर्मणि ४६६
त्रैस्वर्यलक्षणंइति।तद्भाष्यदानतःयद्यपितत्समाख्यावशात्तच्छाखीयानामेववतथापिअर्हेविरुद्धत्वात्सर्वशाखानांसत्येकंकर्मनित्यायाच्चा

षामपित्रैस्वर्यपरंतुप्रागुक्तकल्पसूत्रपाणिनिसूत्रतद्भाष्यादिपर्यालोचनयाएकश्रुतेःधर्माधिक्यंबोध्यं।वैकल्पिकेवादिनोबाधारणमपिनि
त्यापालंकल्पकालेपनरस्यतरोध्येरवश्यावश्यकः।य—शब्देनचोदनाचोदितानामेवग्रहणमितिस्मृतिषुस्यात्।प्रयोगोपाकर्मादिप्रयोगेषुनै
कश्रुत्वमितिसम्यतविस्तरः।उच्चैस्तरांवा।अधिकरणशक्तिप्रधानोच्चैःशब्दाद्विशिष्टभवनक्रियाकर्तृविवर्तमानात्क्रियाप्रकर्षेप्रत्ययःतेनो
दात्ततरस्त्वर्थः।—पदशब्देनवापदशब्दोव्यत्ययेनोवर्णव्याख्यानात्।नचौकारस्यवृद्धिप्रेष्येत्यनेनप्लुतोदात्तत्वविधानात्षकाराकारस्यानेननदपेक्ष
योदात्ततरोविधीयतइत्येके।अन्येतुद्वयोरप्युदात्ततरत्वं।याज्यायांविधीयेकश्रुत्यपेक्षयाप्रकर्षइत्याहुः।इदमेवयुक्तंभाष्येसंमतत्वेतिबहवः
अस्यैनउस्त्वप्यशास्त्रेतिकर्तव्यत्वेनोक्तत्वादसिद्धत्वात्प्लुतोदात्तत्वस्याप्यसिद्धत्वाच्चशेषनिघातोनेनिबोध्यं।यत्तेसुकश्रुतिः।विभाषाछं
दसि।ननुविभाषाग्रहणंव्यर्थंवाग्रहणानुवृत्त्यैवसिद्धेः।नचयज्ञकर्मणीत्यस्यनिवृत्त्यर्थं।इष्टानुरोधेनव्याख्यानात्।अतएवनविहतेःसंभवादिति
वेदुच्यते।आहुःसाविभाषाछंदसीतिपदच्छेदःसर्पनिनभाषायामपिपाक्षिकैकश्रुतिःअतएवश्वेनाभवति।अत्वंबुसानांपानेनिव्यर्थवाक्त
मितियस्यशांनेभाष्येसंगच्छते।नत्राभ्वेति।अंतोदात्तइत्यस्मादिहमित्यनेन।एवंतदिधृतादित्वा।ईनोदात्तं।अस्यपिनिनिषातत्वादाधुदा

तंबुशब्दो—दात्तः एवंमत्संबुद्धशब्दोपि·एकश्रुत्यभावेहिस्वरभेदेकथमेकंवाक्यंस्यर्थस्यादितिबोध्यं।अतएवदाडिनापनेतिसूत्रेभाष्येउक्तं·
एकश्रुतिःस्वरसर्वनामेति।अतएवाभियुक्तानांविरुद्धस्वतंकनतसुरुषबहुव्रीह्याश्रयणेनश्लिष्टव्याकोरिनिर्माणंसंगच्छते।अतएवकाव्य
प्रकाशाद्वतावेदेइवलोकेस्वरोनविशेषावगमहेतुरित्युक्तं।एकश्रुत्साव्यवहारादितिनतदाशयः।।किमर्थंनर्हि·अभ्युपेतमपितिप्रक्रम्यविभा
षाभाषायामितिसूत्रितमितिचेत्नैस्वर्येणप्रक्रमेषास्तिकअनुदात्तस्याभावेनिगृह्णाण·स्मतेनभाषायांस्वरोनास्त्येवेतिन्याय्यंतःपरस्ता·
।स्वरविधौछंदोधिकाराभावाच्चेतिदिक्।परेतुमंत्रेत्रैस्वर्यंब्राह्मणेएकश्रुतिर्बह्वृचानांनेतिरायाण्यामुभयमपित्रैस्वर्यमितिव्यवस्थि
तविभाषात्वमस्यछंदसीस्वीकृतंकैश्चिन्नतत्रयुक्तंशाखोरितिसूत्रेभाष्येपरिगणितव्यावस्थितविभाषास्वपाठात्।नत्रहिदेवत्रातोग
तो·ग्राहइतियोगेचतद्विधिः।।पिषत्तेनविभाष्यंतेगवाद्यः·संशितव्रतःइत्युक्तमतएवकेषुचिद्देशेषुस्वाध्यायकालेसर्ववेदानामेक
श्रुत्यनपाठदृश्यते।नचैवंछंदोग्रहणंव्यर्थं·छंदसित्रैस्वर्येधर्माधिक्यंलोकेनुसमर्थनेत्तेनदर्शनसत्वात्।तुपापिछंदोग्रहणसामर्थ्यात्
षापेत्वाबेनतत्सर्पाकल्प्यं।अव्यवस्थितविभाषात्वेनसमयात्वेवमिनिविशेषाभावात्।नहिछंदसीत्यनेनतदुक्तार्थोपिवाचनृसालभ्यते। ४६१

एकश्रुतिस्वरसर्वनामेतिभाष्येणाप्येवंबोधनाच्च।यथासर्वनामशब्दस्तदादयःसर्वपदस्थानेप्रयुज्यतेएवंसर्वस्वरस्थानेएकश्रुतिःप्रयोक्तव्ये
तिनरर्थः।उक्तेनसृष्टमेवत्रैस्वर्यैकश्रुत्योरैच्छिकविकल्पविषयतोक्ता·वृत्तिकारोपिछंदसितैच्छिकमेवैकश्रुत्यमाह·इदानींकेषांचिद्धर्माधि
क्यायत्रैस्वर्येणपाठःपरंपरासंप्रदायेन।अन्येषामेकश्रुत्येनेति।संप्रदायश्रद्धाजाड्येननुनेनेनान्यथापठंतितेनावनाविकल्पस्यैच्छिकत्वभंगः।
नचैवंप्रशब्दश्चतुर्वर्षदृष्टेयज्ञकर्मण्यात्यास्याप्रवृत्तौअछंदसीतिछेदेनैकश्रुत्यापत्तिः।धर्माधिक्यायत्रैस्वर्येणऋत्विग्भिःपाठेनादोषादित्याहुः।न
सुब्रह्मण्येननुविभाषेत्यस्यव्यवस्थितविभाषात्वात्स्वरितस्यानुदात्तइतिज्ञापकाच्चसुब्रह्मण्यायांतदभावसिद्धौनेति।व्यर्थमितिचेन्न।अव
वहितयज्ञकर्मण्यस्यापितिषेधार्थंतत्सत्वात्स्यछंदेवेदंकालापनस्त्रोतवाद।यज्ञेत्यादिएवंचेदंसूत्रंयज्ञकर्म्माणिस्वाध्यायकालेप्रवर्त
तइत्याहुः।केचित्तुयज्ञकर्मण्येवास्यप्रवृत्तिःनेतितुस्यस्थापर्यमेव·तेनस्वाध्यायकालेस्वरितएव·विभाभाषाछंदसीतितुव्यवस्थितविभाषा
त्वान्न।ततःपरेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवतिवदंतिः·सुब्रह्मण्येपितिसुब्रह्मण्यासाधुरितिनिनतस्वरितं·याषाबाहकादेशोंनरत्वमत्रा
—स्वरितः·ओमितिनिपातत्वादाद्युदात्तोनेकादेशोव्यानरतस्यात्स्वरितः।।एकादेशउदात्तेनेति सुनप्रवचनतिअनुदात्तस्येसस्यानुद

नेः। तस्मान्नेनोदात्तः। स्पष्टं चेदं भाष्ये। इन्द्राग्नच्छेत्यत्र इन्द्रेत्यामन्त्रितायुदात्तम्· द्वितीयवर्णोनुदात्तः। सचोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। तस्मान्ने
नोदात्तः। नचात्र कर्तव्यस्वरितोत्काडः यतत्कांडउत्प्लुष्यतइत्युक्ते। अत एवास्मिन्ननुदात्ते शेषविघातोन। एकमयेप्यूह्यं· असाविति। निजसा-
विनिमयथमां तोपपद्यते। एवमनुष्येसापि पिषस्थं तस्याएतानि वार्त्तिकानि। गार्ग्य इति। नचनेनातस्योदात्तत्वेपि अस्यासिद्धत्वात् शेषनिघाताभा
वेगाकारोनुदात्तो तस्यादिति चेत्। इष्टापत्तेः स्वरितोदात्तयोः समावेशवत्तयोरपि समावेशात्। स्यात्तस्येति। अत्रस्येति विवक्षितं तत्पूर्ववानि
कारम्भात्। देवब्रह्मणोः। सुब्रह्मण्यानिगदात्वगतयोरित्यर्थः देवाब्रह्माण इति· इदं वैकल्पिकं देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इति भाष्यात्।
पक्षत्वैकश्रुतिर्दूरात्संबोधनसत्वात्। अत एवैकश्रुतिर्दूरादिति सूत्रे इदमैकश्रुत्योरुदाहरणं भाष्य उक्तं। स्वरितो वा· अत्रानुदात्तानामपि संहिता४
निवहुत्वमविवक्षितं तेनाग्निमीळे इत्यादिसिद्धिः। बहुवचनाच्चारम्भकत्वे सर्वेषां यथा स्यात्। अन्यथा तस्मादिति परिभाषया यस्यैव
स्यात्· यदि तु स्वरविधेः संधानः कार्योस्तु च्च तेन तदा स्पष्टार्थं संहितायामपि स्येत तज्ज्ञापयति अत्रेत्यनि पंचमीनिर्देशो कालानव्यवधाय ४६८
करणेनेन तिङ्ङतिङ इति निघातः पदपाठेपि सिध्यति· इमं मे इति शब्दानुदात्तस्य तस्योदात्तात्परत्वेन स्वरितः। नचास्य स्वरितस्य म

नानुदात्ता। उदात्तस्वरितपरस्येत्यत्र उच्चैर्दृष्ट उच्चैस्तरामित्येतद्भवति अनुदात्तश्च सन्नतर इति ज्ञापकात् ५

दात्तस्य तदस्यासिद्धत्वं न च स्वरितादित्याश्रयासिद्धत्वं यवः सुम्नेत्यादौ चारितार्थ्यादिति वाच्यं। तस्यादित इत्यादि तत्प्रत्याः स्वस्थानादन्यस्य शास्त्रं
तेन गतनिवेशितत्वात्। अत एव देवब्राह्मणेरिति सूत्रं सार्थकमित्याहुः। उदात्तस्वरित। सन्नोदात्तः तस्यानुदात्तस्येति· एकश्रुति दूरादिति सूत्रस्थभाष्ये
उदात्तानुदात्तानुरागवशादेकश्रुतिरुदात्तानुदात्तावेति संदिग्धतोदात्ता उच्चैस्तरां वा वषट्कार इति ज्ञापकात् आनंतर्येतरनिर्देशः। नानुदात्तउदात्तस्वरि
तस्वरितपरस्येत्यत्र सन्नतर इति ज्ञापकादनेतरं तरनिर्देशः। अपरआह एकश्रुतिरुदात्तात् उच्चैस्तरामिति ज्ञापकात्। तेनेतरनिर्देशः ‾ ‾ दृष्टासन्न
तर इति भवतीत्युक्तं। तत्रापि ज्ञापकमेवैकपदेनोक्तं यथैकश्रुतिरुदात्तानतिदावषट् सर्वस्यापि यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरामितिसूत्रं
नाकरिष्यत्तेनेन दिपत्तेउदात्तः पदोएकश्रुतिर्विधीयते· एवमनुदात्तत्वे एकश्रुत्यनुदात्तस्येव सिद्धे सन्नतरग्रहणमनर्थकं तस्यानुदात्तानुदात्तयोर्भे
दनिरासेन पेकश्रुतिरिति। अन्त्यमपनेउच्चैर्दृष्टि निमन्ताकसुषादावसोमस्याग्नेवी। हविर्षापङ्डिति मंत्रे यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतौ प्रमाणानपेक्षयावा
पदशाखस्योदात्ततरत्वं विधीयते न तु निचैकश्रुतेः स्तुदात्तानुरागतदपेक्षः प्रकर्षोऽप्यतः यथामलिनिवस्त्रे शोक्लानुरागतदपेक्षाव स्वात्मन्येशुक्लतर
व्यपदेशः। सन्नंदृष्टेति। एकश्रुतिगतमित्यर्थः। एवं च पक्षद्वयेपि। स्वाभाविकोदात्तानुदात्तापेक्षयोदात्ततरानुदात्ततरयोर्न कश्चित्श्रुतौ विशे

षः माप्नुच्चारणे यत्न विशेषः इतिलभ्यते। समस्वरगणनायामपि भाष्ये उदात्ततरानुदात्ततर एवैकश्रुतये। रानाधपत्तयैव। निरायविशिष्टो॥
वोध्याः अनुदात्तस्य तद्विधानं त्वेकश्रुतिबाधनार्थं यत्तु एकश्रुतेः स्थाने सन्नतर विधानमिति तन्न मानाभावात्। किंचैकश्रुतिपदस्य पक्षे तत्ता
कल्पनेन मानं अपि चैकश्रुति शब्दस्य स्त्रीलिंगत्वेन स्वरितपरस्येति लिंगविरोधः एवं चैकश्रुति विषयतेवास्य विधानमित्यग्रिं कल्येत्यादाव पि
सन्नतरापत्तिरित्यपास्तं अनुदात्तानामित्युपक्रमात् सर्वेषामाम्रेडितस्यैव यथा स्यादित्यर्थं परग्रहणं। नन्वेवं सन्नितनवसूत्यां शास्त्रांते उत्कर्षेण
स्यात्तिद्धत्वात् गंगे इत्यादिवस्वरस्वानी कारस्यापि पूर्वेणैकश्रुतिः प्राप्नोतीममनुनदोषः। तस्याएवस्थाने सन्नतरविधानादित्यिचेन्न। अ
त्रपाठेन परस्परं प्रति निवसत्वा असिद्धत्वाभावबोधनात्। अन्यं प्रतित्वसिद्धत्वमस्त्येव। एतेनायां सन्नतराएकश्रुतेरिवोदात्तादनुदात्तस्ये
ति स्वरितस्यापि परत्वात् बाधकः स्यादिति नोदात्तस्वरितोदयमिति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति। परास्तमित्याहुः। श्रु तुर्शति। आमंत्रितत्वपि ४६९
पादादित्वात्तन्निहतं। इतिसाधारस्वराः। अक्षतिविधक्षनुः आनिपदिकं चतत्रादौ सर्वमूलत्वाह्मुत्स्वरानाद्धा। धातोः कर्मात्वतस्यनात्र
इतिवर्तते। गोपायतशंति। गुपेरन्तोदात्ताद्यपत्तदन्तमप्यन्तोदात्तम्। एकाच्चपिय्यपदेशिवद्भावादस्य प्रकृतिः ये पित्वपदेशानुदात्ताः प्रत्यादपत्तेष्वयं विधिः
नमि

अनुदात्तोपदेशस्येडनिषेधविधौ चारितार्थ्यात्। पिवायादेशनामाद्युदात्तत्वनिपातनसामर्थ्यान्नेषु नायं विधिः। स्वपादिश्रामादिषु आगणांताः स्वपादयः
समार्वधातुकमित्यस्य सप्तम्या विपरिणामः अच्यनिटीति सप्तमीदर्शनात्। अनिटीति किं। स्वपितः अचीति किं। स्वपत्। लेति किं। वानस्त्वपानः स्म
र्वधातुके किं। सुषुपतुः कित्सेवनिनेन ग्राप्यदृष्टं। अभ्यस्तानामादिः। आदिरित्यनुवर्तमाने आदिग्रहणं नित्यार्थं अचीति किं। ददात्। अनीटीति किं। ज
क्षिया। इदं सूत्रं जक्षितीत्यत्र सिनिमित्तनिघातेनाप्राद्युदात्तार्थं अनुदात्ते च। अच्यनिटीति निवृत्तं। अनुदात्त इति बहुव्रीहिरित्याह। अविद्यमानेति। अत
एवमास्परध्वमित्यादौ नित्यत्वादिकारलोपेडलेप्ययं स्वरः प्रवर्तत एव अभ्यस्तानामिति किं। तुर्ण्णेति चकास्तीत्यादावाद्युदात्तार्थमिदं ददानीत्यत्रापत्त
रंगत्वात् सार्वधातुस्वरेणोदात्तत्वेनो हित्वेषनिघातो मा भयोरंतोदात्तत्वाभावविपर्यायेणो भयोस्तत्प्राप्ताविदं स्पष्टार्थं च यत्तु नित्यः परस्मैपदानामिति भाष्ये स्वरे ६
न च क्षतोरित्यस्याद्युदात्तविधायकत्वे प्रकरणपाठेनाद्युदात्तविधायकत्वेनुदात्ते चेति न कर्तव्यमिति क्षतोरिति सूत्रस्य भाष्यमसंगतं त्वदीतानस्या
द्युदात्तविधायकत्वेप्यस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं। स्थाने द्विर्वचनमाश्रित्य पूर्वपक्षिणा तयोक्तावपि परस्य पक्षेपि कर्तव्यत्वाभिप्रायेण किंपत्यास
एवेति सिद्धांतुक्त्वा दोषाभावात्। अस्य क्षतोरित्यत्रानग्रहणानुत्स्वनिशापकतापरा केयरस्तु चिंत्य एवेत्यस्य च विस्तरः —— अन्यस्सार्वधातुक

मितिमंडूकप्लुत्यासंबध्यते।समन्विति।मदादृषेइत्यस्यस्यन्विकरणत्वेपिछान्दसःशपःश्लुः।भ्यादीनांकिमिदानीं।अनुदात्तेत्वेनेतिनुमिमीतइ
स्यादौसावकाशत्वंनतुदिमाङ्डेङ्डित्वाद्धसार्वधातुकानुदात्तत्वं।अभ्यस्तानांकिं।माघति।पितिकिं।उपगूहनं।असार्वधातुकइतिस्पष्टार्थत्वेनतुप्रत्ययादि
ति।किमर्थंभ्यादिभ्यःपरस्यपितःप्रत्ययस्यैवसंभवादितिचेन्न।प्रत्ययात्पूर्वएवोदात्तोयथास्यात्।संघातउदात्तोमाभूदिति।नचोदात्तत्वादीनामज्
धर्मत्वेनपितीतिसप्तम्यानिर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्त्याअभ्यस्तपरिभाषयावान्त्यस्यैवभविष्यतीतिवाच्यम्।सूत्रस्वरविधौसंघातःकार्यीतिसर्वस्यापिता
पनात्।एवंचोक्तोभ्यस्तस्येत्यादीनामप्रवृत्तिः।अतएवकषत्विनइतिसूत्रेनग्रहणंचरितार्थं।यद्यप्यनेकोदात्तानांनयौगपद्येयुगपद्ग्रहणंनतथापि
पर्यायेणसर्वेषांस्यात्तदभावार्थंप्रत्ययादितिचरितार्थं।नेनासीनइत्यादौनित्स्वरतास्यादित्योनुदात्तत्वंविप्रतिषेधेननिषिद्धं।अभ्येषामाचित्वनां
तोदात्तत्वंअनुदात्तत्वंचादेरित्यसंभवाभावादिप्रतिषेधेसंगतःस्यात्इतिदिक्।नन्वेवमपिप्रत्ययेपीतीत्यस्याव्याख्यानात्किंपूर्वग्रहणेनान्त्यंचाभ्य
स्तानांसार्वधातुकेइत्यनुवृत्त्यापितोप्रत्ययस्यासंभावेनप्रत्ययइतिव्यर्थमितिवाच्यं।पूर्वोक्तार्थज्ञापनार्थमावश्यकत्वात्।प्रत्ययइत्युक्तौतु ४७०
सामर्थ्यान्निर्दिष्टपरिभाषायाःपुनःप्रवृत्त्याव्यवहितस्यैवग्रहणमितितदोषइतिचेन्न।सौवर्यःसप्तम्यन्तत्वरदंनसप्तम्यइतिज्ञापनार्थत्वात्

प्रत्ययादितिपंचम्योनरांगविकल्पपरिभाषाप्रवृत्त्याव्यवहितपूर्वस्यकार्यित्वएवपूर्वशब्देनग्रहणात्तदोषः।इदंचज्ञापकस्यविशेषापेक्षत्वा
न्निर्दिष्टपरिभाषाविषयएवप्रवर्तते।अतएवविभाषेत्यादौनदोषः।ननुदिगुपूर्वेनिरसाद्दन्वयान्निपरिभाषाविषयाः।वस्तुतःपष्ठ्यार्थेसप्तमीत्ये
वज्ञाप्यते।नचदंनविधिस्तुयेनविधिरितिपरिभाषयान्यायसिद्धः।चतुरःशस्येत्यत्रचयथानास्याःप्रवृत्तिस्तथावक्ष्यते।अत्रवदवः।इदमामा
श्यापेक्षेणनत्रित्वादिविस्तारादावपिप्रवृत्तिः।नचैवंगर्ग्याइत्यादौयञञोश्चेतिलुकिआद्युदात्तत्वप्रसंगःइत्सरयादितिनुबंधनैतिनेत्वरेकत्वंथ
आगत्वाभावेपिप्रत्ययपरतःपूर्वकार्यित्वाभावेपिलुमताप्रत्ययलक्षणंनास्तीत्यर्थस्यसंज्ञायामुपमानमित्यनेनज्ञापनात्तद्दोषः।नहि
वंचेत्यादावाद्युदात्तत्वाय।अन्यथाकतेनुपिप्रत्ययलक्षणेनत्रुनित्यादिरित्येवसिद्धेनदैयर्थ्यंस्पष्टमेव।अतएवअत्रपरस्तत्रठकोलुकिन
दोषः।वस्तुतोत्रयइत्यादौनदोषःकार्यिणोभावेनप्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः।प्रत्ययलक्षणेनदिनंनिमित्तमन्यस्यकार्यमितिदिश्यतेनतुन
स्यैवस्यानित्वंप्रतिपाद्यते।अस्तनःप्रसंगाभावेनस्थानित्वबाधात्।अतएवनत्वभित्रइत्यादावेसादिकंन।पादिदानामित्यादावादिःसि
चइत्यस्यप्रवृत्त्यपरत्वदर्शितेतिपदविधिप्रयोगपर्यायिग्निपइत्यत्रचपथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्येतत्सर्वंनिवृत्त्यर्थंनत्वनुमनागस्येतिसूत्रमाप्य

पठितमन्त्रलुमता लुमेप्रत्ययलक्षणंनेष्यत इति वचनमेव शरणं। यद्दिमा गुरुकं ज्ञापकं कश्चित्स्वरे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणेनेव. कचिदि
त्युक्तराचार्यं ञितस्य च सर्वस्मात् सुपीत्यादौ न दोष इत्युक्त्वा नेन तदानकाचिद्दोषत्रा केनिवदंति: केचित्तु विशेषापेक्षमेतत्. यत्र नदंतग्रहणं सत्वा
सत्वाभ्यात्वस त्र्ययकार्यमित्युक्तं तत्रैव नत्वश्रुतिनि इति नीड्रीत्यत्र हि पूर्वग्रहणाभावेन नदंतस्य कार्यं त्रिभ्रस्य यातानांभ्यादीनां मध्योदात्तस्य भव
त्युदात्तः प्रत्ययानस्य स्यात्। समम्यार्थपुरस्कारेतु पितमप्रहाभ्यादीनामेवोदात्तः स्यादिति स्पष्ट एव भेदः। उपोत्तमं रितिचउ. पचनस्य
मित्यत्रापि रिरिज्ञाक्षत्तु विषये फलभेदः ञ्नित्यादिर्नित्यादौ तु नतन भेदः। उभयथापि मध्योदात्तत्वात्। अनन्तत्र परस्मम्येवा। एवंच
गर्गा इत्यादौ नलुमतेति निषेधस्य स्व न दोष इति पथिमथ्यर्थमपि वचनं नावश्यकं। ननु सूत्ररूपेरिनेस्वडु इति षष्ठी निर्देशात्तवास्तु किं पारि
भाषयेतिचेन्न नन्वायथवार्थत्वात्। ननु चतुरः शसीत्यत्र फलभेदस्य स्पष्टत्वेन पक्षद्वयेपि यत्नतः परिभाषाश्रयणं निर्दुर्वारा. तथाच शस
एवोदात्तत्वं स्यात् इति चेन्न चतुरः शसः स्वेववक्तव्यमध्ये विज्ञानीयसप्तम्यंतपाठेन नदंत सूत्रेरित्यादिः इदं चिंत्यं संज्ञायामुपमानमिति ४३२
सूत्रस्य भाष्यविरोधात्। किंच सर्वस्य सुपीत्यत्रापि एवं सति नदंतसमर्मा न स्यात्. तथा च न लुमतेति निषेधपत्तो सर्वस्तोमा सिद्धिः।

चतुरः शस्वीसां स्यापि लाघवार्थ नापावर्त्तुं शक्यत्वाच्च न लुमतेति सूत्रस्य भाष्ये तु लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं सर्वामंत्रित
सिजलोकस्वरवर्जं प्रयोजनं न तु किं सुकस्वराः पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकी निवार्त्तिक व्याख्यानपरं संज्ञायामुपमानमिति सूत्रस्य तु
नत्वव्याख्यानपरमिति नतयोर्विरोधः इमानि च वार्त्तिकानि न लुमताङ्गस्येत्यत्राङ्गाधिकारः प्रति निर्दिश्यत इति पक्ष एव प्रत्ययपरतः पूर्वका
र्यमात्रे प्रतिषेधपक्षे पि आवश्यकानि. सौवर्णीनां समर्थीनां नदंतसमर्मात्वात्। उत्तरपदत्वे चापदादिविधावितिवत् जिन्नित्किरस्वरस्यानागत
त्वनिषेधमामिति निकपरस्तु. पक्षलक्षणं। इह किंचिदंगाधिकारे लुमता लुमेप्रत्ययलक्षणंन भवति किंचित्तत्वान्यत्र न भवती नि सूत्रारोपस्य भा
ष्ये किंचिद्वै निशायेनादर्शदानीत्यत्रापुपानिप्रनिषेधे ग्राह्य इति न कश्चित् भाष्यविरोधः। किंचिद्धो निमनी को जिन्नित्किरस्वरः इति केपयउ
पलक्षणं तथा व्याख्येय इति सुधीयो विभावयंतु। जिति। अन्त्राभ्यास्तानामिति न संबध्यते इको नित्कास्यात्। चिकीर्षक इति। अतएव तादर्थो
पः। न च स्वरो नित्यः शब्दांतरस्य प्राप्यानस्य नित्यत्वात्। लोपोप्यनित्यः स्वरभिन्नस्य प्राप्तेः स्वरदीर्घयुलोपेषु लोपाजादेश एव इत्युक्तेः निवत्त
निषेधादीकार उदात्तः। आदिर्णमभ्यास्तानामिति: न पुंस्वीत्यस्य सौचर्य इति न्यायेन नदंतसमर्मा तस्य न तं चप्या विपरिणम्य तेऽभ्यास्तानां

अपवादोनातिप्रसंगः। निरासमंगीकृत्य नत्वनुवृत्तिरनावश्यकी निनदशापत्तदाशंकरिनिमन्त्रस्येनव्यवस्थितविभाषा ३

रोपोणमुत्पन्नं दंशो आदिरुदात्तस्तत्पर्थः तेन जागरूको लोलूयमित्यादिसिद्धिः। लोलूयिषं लोलूयिषमित्यादौ च नातिप्रसंगः लोलूयमित्यादावल्लोप
स्यस्थानिवत्त्वं तु न स्वरे निषेधात्। एवं च विशेषाभावाभिप्रायात्परस्य मम्पेवमूलेनोक्तः। अभ्यस्तानामिति किं। कंडूयं कंडूयं। स्वनेनामैवेति सू
त्रेण स्त्रैः कारमित्युदाहरणे ऽस्योपन्यासो हरदत्तः कृतश्चित्तः। अभ्यस्तानामित्यनुवृत्तिपरत्वेन विरोधात्। यदि तु व्यवस्थितविभाषापरिगणनं
परेण भाष्येण विरोधः। लोलूयं लोलूयमिति। आमीरणेन द्वित्वं परो लोलूयशब्दोनुदात्तः। लोलूञ्ञसु भषाभस्युदात्ते। न च नन्न कर्त्तव्य लोपस्य स्था
निवत्त्वं स्वरविधौ न निषेधात्। शेषनिघातः। अचकर्तृकिकि· अत्रापि न दंतसप्तमीत्वेन फलविशेषः। उपदेशे अंतं तु मध्ये निकर्तृपंगतस्यादि
रुदात्तस्त्वपात्। लूपतकेशा ऽपि· पत्त्रेण कत्वेरेणमध्योदात्तं। उपदेशे किं कार्पतत्स्यादे। उत्तरेपरत्वे चापि स्वरेण यथास्यादिति· इदं च नास
नुदात्तेदिति सूत्रस्थसमासैकदेशस्याप्युपदेशपदस्यानुवृत्त्या सप्तम्या विपरिणामेन च लब्धं। न चैवं जनेरंतभाविनण्पर्यात्कर्मकर्त्तरि आय
ते स्वपर्ने त्यत्र न स्यात्। उपदेशेऽजंतत्वाभावादिति वाच्यं। यत्र निविषयसप्तमीमाश्रित्य प्रसंगोत्थानेः प्रागेयातसंप्रदनेः उपदेशे उत्तस्य च ४३२
युगपदस्तादत्तर्थ इति दिक्। चक्ष्यपाठे ऽनेन मंरितीयन्तउपान मप्रदणमनुवर्त्तते। चङ्युदात्त इति तिङ् तुअदुपदेशात्सरत्वेनानेनस्य नुदा

नेपित्वर्थः तुदात्तः उपोत्तमं किं मालिदधन् अत्र चङ् एव स्वरइति धातुस्वरः अयमानिपदिकास्वराः ते च पायेण अन्तत्वित प्रत्ययबलेनैव बाध्याः उण
दिषु त्वणादिप्रत्ययैः अन्तुन्नतिः पत्ते फिट्स्वरैः क्वचिद्विशिष्यविधानादित्याहुस्तत्। अत एव सुत्रीयते किपिषुचीरित्यादौ सर्वानुदात्तत्वमेव। अत एव
कर्मण्या रिनि सूत्रे पांसराघ्रस्त्यानविषयस्येनिपिदस्त्वमारां कायनदीर्घश्चेति औणादिकसप्तप्रत्ययांतत्वादेनाद्यन्तनाके पठेनोकामांसभे कापिंग
नीतादिस्वस्थमपि न यैव· अजपरात्तु आङ्पूर्वात् अंजेः का वितिप्रत्ययेन्नाद्युदात्तत्वं स्पष्टमेव। एपनत्त्वेतु न विषयस्येन्नाद्युदात्तत्वं बाध्यं· कर्पाल
नः कर्पतेराकारवन्तस्त्रैः परस्यायजनन्दनस्येत्यर्थः अनित्यादिरित्यस्यापवादोयं। बाल्किः आर्दनादित्यपेयुक्त आदंत भक्तत्वादापरत्वमेवस्यान्न
नुघाकरत्वादे· यजादित्यभ्रातुविपरीतणत्वानरंन विधिः स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति तु नास्ति स्वराद्व्यस्यकविधेरभावात्। आकारा
नाथनोर्विहितान्तस्तर्थः स्यात् इति बाध्यं। यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया घञ् एवोदात्तत्वं तथापि नप्रहणं स्वरविधौ संघातः कार्यी निष्ठापित
त्वादादेरं तस्याच पर्यादिणमाप्रदित्यर्थ एवं च स्वरविधौ निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिरित्याहुः। उञ्छादीनां च। उञ्छ्यमूलेञ्जजत्यापअंताः
। जपच्यधवचनो वधइति पाकस्तु चितः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धः गणेविषे अवंतो नोदात्तः। अन्यत्राद्युदात्तः वेदवेगवेष्टबंधाः करणे

घञंतः।भावेआद्युदात्ता।एवस्तुत्यैपद्रुवस्यंदस्ति·समासार्थमिदं·परिष्ठुत्संयत्परिष्ठुत्·वर्ज्ञनिस्तोत्रे·स्तोत्रेसामनिवर्ज्ञमानोवर्ज्ञनिपर्ष्टुं
त्यादिः।अत्रन्यमध्योदात्तः।श्ववैदरः।अन्यत्राबंतत्वादाद्युदात्तः।साबनापोभावगर्ह्यायां।अन्यत्राद्युदात्तो।मेयमोप्रगदेदः।घञंतः।उञ्छादिरा
निगणइतिबह्वः।घञंतइति।णिजभावे।णिचितुएरचैवसिद्धेः।रारजत्यर्पतात्त।मितितुना।मिचतुरः।त्रा।न्ति।अत्रसौवर्पारसमस्यइतिन
प्रवर्तते।अन्यथाचतुरःशस्यसितित्येवचदेत्नतेनेहेनि।नकाराकारस्यनेत्सर्थः।स्वरेनेतिनिषेधस्तुलोपरूपाआदेशस्यैव।स्वविधौ[illegible]निवत्त्वाभा
वात्तस्यापिन·तस्मादाद्युदात्तेनैवभाव्यम्।केचित्तुचतस्रादेशोआद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याच्चतुरःशसीतिनप्रवर्तते।नचनसरणामिसत्रपद्
९४ त्रीनितिविभक्तिःस्वरस्यापिबाधापत्तिः।हलादिग्रहणसामर्थ्येननदबाधानां।नचादि।षट्त्रिचतुर्भ्योबहुवचनविषयत्वादिवचनैकवचनेनत्तः।उपस
मस्तेसंभवेपिविहितविशेषणान्नसेषः।ननुपञ्चभ्योजस्शसोर्लुगिवाम्नादिहलादयः।चिरांषुजसितिनेदमसर्वनामस्थानइत्यधिकारात्·शसेकादेश
उदात्तेनेत्येतेनसिद्धम्·अत्राहुलादयः·नित्यंपिनिसत्भ्योजसःलनेनभाव्यम्·नित्यःप्रत्ययस्वरोदात्तयणइत्येनेनभाव्यम्·चतुःशब्देजसःसर्वना ४७२
मस्थानत्वात्तुद्दत्वानदोषः।तस्माज्ञ्जनत्वेःप्रत्ययस्वरबाधस्य।यदिनिपातनस्वरोस्यविभक्तिस्वरस्यबाधकःस्यातदाहलादिग्रहणंसामनर्थकं

स्यात्·नचचतुरःप्रत्ययेतिनव्यावर्त्यम्·चतुरःशसीत्यारम्भसामर्थ्येनतस्यबाधात्·नचगौणोगचरितार्थम्·वार्तिकप्रमाणएवेननतामष्टनेरित्याद्यु
नतुनित्यभ्योजसइतिसूत्रस्येनोपसमस्तार्थकेइतिभाष्येणजस्त्रयग्रहणवदहलादिग्रहणस्यापितदर्थकत्वस्त्वनाद्यर्निकव्याख्यानभाष्येप्येतिनम
पिभगवताद्रूषितमेव·तस्मादितिपरिभाषणेनविहितविशेषणासंभवइतिनदोषः।एवंहलादिग्रहणसार्थकमनसितिभाष्यज्ञापकासंभ
वंभत्वात्तेनववाधुनश्चनत्वप्रत्ययस्वरस्वरःआम्नोनो।पानिग्रंथेनमूर्द्धाक्तिपुत्रैवसाधितः·तस्माज्जौणेषट्त्रीत्वादेश्चतुरःशसीत्यादेश्चप्रवृ
तिरस्त्यैवसत्यांनिषेधेनइतिभाष्यसंमतमपिनिध्येयं·स्वसुपातम·नदंनेपदइति।सौवरीणंसप्तमीनांतदनसप्तमीत्वादितिभावः।षट्त्रीन
स्यापवादःआपादपरिसितिः।भावनिभित्वपदं।विभाषाभाषायां·प्रत्येषट्त्रीसंतोदात्तत्वं·सर्वस्यसुसुवर्णाद्यश्चगौणेतोदात्तोनिपातितः।
उञ्छादिपाठात्तोदात्तः।एवंचसुपिकिंसर्वतरइतिसुकंप्रयुक्तम्·मन्यपक्षलक्षणेनतत्रापिसुवनत्वात्।अतंतत्वार्दिकतरवादितुनभा
ष्यारुटः।अत्रसुपीत्युक्ते·फलंतुसर्वस्यविकारःसार्वस्सुदात्तादिमस्तनिकस्युवंनलक्षणसिद्धिः।श्रवणंतुआद्युदात्तस्यैवाप्र
त्ययलक्षणेनापितस्येष्यमाणत्वात्।सप्तमीनिर्देशस्तुस्वाघवार्थःसौवरी।एवंसप्तमीनांनदंतसप्तमीत्वात्·सर्वस्वनकक्कस्येतिवक्त

यं। सर्वके। अत्रांनोदात्तएव। ञ्नित्यादि। सौवर्यइत्यस्यसामान्यतः। प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादङ्गिरदंतत्वेनि। ननुउगुसेत्यादौधनुसंज्ञाया।ः प
रत्वान्निस्वरेटानेसनंतस्माधनुत्वेसतिविशिष्टत्वाऽनुत्वरःआगोनिश्चितिचेन्न। सनौनित्वासामर्थ्येनविशिष्टस्यापिवाधेनाद्युदात्तत्व
सिद्धेः नचसन्यङोरित्यादौविशेषणार्थःसः अन्यथावन्तस्यत्रापिस्यादितिवाच्य। धातोरित्यनुवर्त्यसराद्वांतस्यधातोर्ङित्वविधानेन
दोषात्। पथिमथ्योः सर्व॰पथिमथिशब्दवतौदात्तौ। अत्रसौवरिणांसमभीनांनदंतपरत्वेपिलुमताघुत्रप्रत्ययलक्षणेनेष्यतइति
भाष्येनेनपथिप्रियइत्यत्रपूर्वपदमन्तोदात्तनिस्वरेणांनोदात्तएव। सुपथाइत्यादावपिप्रत्ययलक्षणेनाद्यस्येव। समासाद्यापविभक्तिः सानुनप
थिमथोविहितो। तेनतत्राप्यप्रवृत्तिः। थयोनिवासोऽलयंतिनिवसंत्यस्मिन्नित्यधिकरणेपुंसिसंज्ञायामितिघः। निवासेकिं॰दम
श्वारास्मित्यादावलुङ्गतत्वादंतोदात्तत्वमेव। जयोस्वहसति। तेनैवकरणेघः अन्यत्रैस्यान्तोदात्तत्वं। ह्नपादीनांच॰ह्नपुंसेचेनेइत्युपरलक्षणेः
कः आत्वनिगणइति। फिट्सूत्रेष्वपुग्रामादीनांनेनिस्वरवितं। सोप्याद्युनिगणः। एवंचानिहितानाद्युदात्तस्याह्नपादित्वं ग्रामादित्वंवावोध्यं। अं ४१४
तोदात्तस्यतुयंध्यादित्वंघृतादित्वंवावोध्यं। एवंचशस्नामेव। सूत्राभ्यांसर्वेष्टसिद्धौ स्वरसूत्रद्वयप्रणयनंकर्तुर्भेदान्नदोषायेतिदिक्॥

एतन्देवेति। एतच्चोपपादितं। निष्ठाचद्व्यजनात्। अकारभिन्नआदिरित्यर्थः। निष्टेत्यादिषस्यार्थेप्रथमा। अथात्कइत्यादावेकादेशस्यावद्धि
रंगासिद्धत्वात्तदादिनियमनिषेधेनआदिरिन्तःक॰सकर्मकादपिशेःकर्तरिक्तउपधार्दीर्घश्वात्रैवनिपात्सनेनआङ॰पर्वत्वेकमात्रः आङ्पू
र्वात्विवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वात्कर्तरिक्तइतिवृत्तिः। विवक्षाविवक्षयोश्चप्रयोगाधीनत्वात्तानिष्ठापादनमितितत्रगमः। आङ्
र्वत्वेवाधइतिघञ्जित्यस्यायमपवादइत्ये॰अन्येनुणेयंतोत्कर्मण्येवायंक्तइतिकर्तृसाधनेन। चाणाकृतत्वाणितकर्मीभूतएवविवक्षितइत्या
हुः नद्व्युभयमपिभाष्यासंमतं। रिक्तेवि। पूर्वेणनिरसात्त्वत्र्यान्तुरिक्तशब्दविद्यमानआदिरित्यर्थः नतुनत्रपरेइत्यर्थः रिक्तमितिप्रत्ययेम
त्मप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः जुष्टार्पिते॰वाक्तइति॰पक्षेनापायांच्प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तोदानो। जुषीप्रीतीसेवनः रुवीदितोनिष्ठायामितीइडनिषे
धः अर्तेर्णिचिः अर्त्तिन्द्वीतिपुक्॰नित्यंमंत्रे। नकेवलंगताकर्तनामायां किंतारभ्यमासोस्वांदोषोप्यस्तीत्याह। अर्पिताः षष्ठिरित्यादिना। स्वरवि
रोधमसपाठः प्रामादिकः॰इरमेवध्वनयितुंसूत्रमित्यपूपे। युष्मदस्मदोः। स्वपिचनियोगविभागोयथासंख्यनिवृत्त्यर्थः एकादेशउदात्तेनेतिविभ
केरुदात्तेनप्रातेवचनापनोना। निष्टावङ्गिसनोऽमनुयलक्षणमनुवर्तन्ते॰नोभिन्नआदिरितिनोपायन्नतदंतस्येत्यर्थः। अनावइतिप्रतिषेधेऽप्राप्त

निहल्स्वरप्राप्तौव्यंजनमविद्यमानवदिति।हल्वाद्यचारेत्वोसंभवान्नहिवचकस्याप्यसामर्थ्येनहलोपिस्थानेउदात्तादिगुणकःकश्चित्स
दित्येषामिप्रायेणहल्स्वरप्राप्तिःस्पष्टंचेदंभाष्ये·निरवरिताप्रवादे·पं·३·ड·वं·दाएषनोप्यनुबंधकत्वाप्रवेत्त्वात्सिद्धिरितिभावः·अपमपिनि
स्वरापवादःअत्रवड·एवग्रहणमितिन्यस्तनिस्तुशासितिन्यस्तेनिरूपितं।विभाषा।वेणुरादेनित्त्वाद्यायुदात्तःप्राप्तःस्थाणुरित्यनुवर्तमानेऽत्र
निघोरीभ्योनिघ्नेनिघुत्तादिनत्वात्।छंद्यनेयदित्वानस्तदंतोदात्तत्वंप्राप्तंयदितिशानचनदाप्यंतोदात्तत्वमेवप्राप्तं।पितुश्चमोकारस्योदा
त्तस्यलोपानुक्सार्वधातुकानुदात्तत्वेनुदात्तनिघ्नतिस्वरेणशानज्लोपेधोदात्तइतिनत्र·बिदायिविदिश्योल्सार्वधातुकानुदात्तत्वम्
निषेधात्·केचित्तुसवचनस्यलिङंनएवप्रवृत्तिःभाष्येप्रथमनोलिङीतुक्प्रपेविशेषणेनुक्तेलिङ·भिन्ननिङ·सहशः·स्वदेशि
न्येप्रथमवृत्तेःप्रत्ययनितिरित्याहुः।पराडेणुरिवर्वेणुरितिकनोत्युम्मनुष्यइतिक्युप्·नदासंज्ञाप्रायप्तमानमितिनित्त्वमाद्युदात्तत्वमिष्यते।
मात्सामगराणाआद्यायत्इतिनत्रकर्षात्वन्इतिपरत्वान्तोदात्तत्वबोध्यं।अंतस्युत्रिषुप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं·ननुकुहरस्तौ·चुरादावद ४७५
तोमन्तोःपूर्वमितिनिरुक्तस्वरूपापत्तस्त्यानपुंसकस्यादित्यस्यविशेषणं·केचित्तुसूत्रेपूर्वशब्दंपुंल्लिंगंपठंति·स्त्रियांसंज्ञायामित्य

स्त्रियांवर्तमानात्संज्ञानस्यांविद्यमानआदित्यपास्तदाद·।स्त्रीनाम्नीति·मत्वंनंचेत्स्त्रीनामभवितीत्यर्थः।आ।किंस्युमिति।
अवग्रहस्वनुड·भ्यांमनुविसेवासंज्ञायां।किंत्वड्डावनी।स्त्रियां।किं।दुवराबान्उदाहरणेत्रचमनौबहुत्वेन।गिरात्सारादीनांशरादीनां
चेतिदीर्घः।चातुरर्थिकोनघांमानुप्रमनोः।किंगवादनी।निदभावपूर्वग्रहणस्यापिप्रभावात्संज्ञासहसंबंधिनआकारमात्रस्या
स्यादित्याहुःपूर्वग्रहणान्नेहसानुमितिः।अन्यथास्त्रीनाम्नोमत्वंनस्यैसर्वःस्यात्।अंतोवासाः·वसाअंतइतितुनो।कं·राजवती
तत्रमासस्यादिति।पूर्वग्रहणंनेहसानुमिति।अन्यथास्त्रीनाम्नोमत्वानस्यसर्वःस्यात्।अंतोवत्सा।अंतइतितुनो।कं·राजवनीतत्र
मौधूदिति।स्वरविधानलोपस्यासिद्धत्वान्नावनी।आद्यःकिंतुअन्नवनीशब्दः।वत्संचाश्रयासिद्धआह्लवनीति।संज्ञायामिति
वत्त्वं।शरादीनांचेतिदीर्घःयोगविभागश्चेहसप्रयोजनः।अथफिट्सूत्राणि।अपाणिनीयान्यप्येतानिआद्युदात्तश्चउपसर्गादिति
अनुदात्तोपपन्नस्येत्यादिसूत्रेप्रभाष्यादावव्यवहृतबाधविरुद्धत्वाद्यसाधुत्वव्यवस्थापकानीतिनिपानुपाणिनी।पाणिनैवैतानी।तिनन्व
वृषादीनांचडुध्यादीनांविसान्याभादीनिगणान्यांक्रमेणाद्युदात्तत्वांतोदात्तत्वपाशामादीनांचघृतादीचेत्यनयोर्वैयर्थ्यापत्तेः।म

मनुभिन्नकर्तृकत्वाच्चदोषः।फिषोन्तः।फिडिति प्रातिपदिकस्यापूर्वाचार्यसंज्ञा।उच्चैरुदात्त इति·नन्वन्तोदिवेर्डुसिः।व्रश्चेः सः किदिति चुता च
नात्प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वसिद्धिरिति चेन्नास्य नियमार्थत्वे आवश्यकत्वात्·पाटलापालंकाम्बा।ओषधिविशेषस्य वाचकौ।·अघवां
न इति प्राप्ते इति·पूर्वपरान्वयि इदं·इदमुपलक्षणं घृकविदुस्थानस्येति।दीनामपि दुर्वारत्वादित्याहुः।सागर इति·अत्रापि आद्यावन्त इति प्रा
प्ते।नन्वनेनान्तोदात्तत्वाभावेपि नियमस्य आफलत्वं केन स्यात्।विषयाभावात्।अतो नियम इति वक्तुं युक्तमित्यत आह।इहेवेति।ओ
षांस्त्राणां माद्यस्य तद्बाधकं बाधनार्थत्वात् अल्पिवामित्येतद्भाववित्रिषामप्यनन्तबाधकं बाध्यं नवाधकत्वान्येनैवानुमापयेतेनद्यमध्योदा
त्तत्वस्यानासंभवात्तवनुदात्तविधायकस्य च फिट्सूत्रेषु दर्शनादाद्युदात्तविधायकमेवेति भावः।स्त्रीविषयेत्याद्युदात्तत्वमित्यर्थः।गुरु
मिति।ननु विषयस्येति स्वांगशिष्टामिति वा प्राप्ते।ननु गुरुत्वादस्यादन्तत्वाभावात्कथं स्वांगत्वस्याप्राप्तिरत आह।अन्तरंगमिति।स्त्रीवि
षयवर्णेति।स्त्रीविषयवर्णस्तुपूर्वाणामित्यनेनेत्यर्थः।स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति केषांचित्पाठः·अघावंतइत्येवान्नापरत्वात् अस्य ४७६
तुदुहिरित्युदाहरणमित्यन्ये·इभ्यानि·रण्डादित्वाद्यन्त।पात्रसान्म्याप्र ·इदमुपलक्षणम्।तत्राद्य इति प्रत्ययस्वरेणापि।नन्वमुस

त्रैषेवफिट्सूत्रप्रवृत्तेरभ्यैनि मत्युदाहरणमयुक्तमिति चेन्न।अस्मादेव स्त्रीविषयग्रहणान्न ज्ञापकात्तत्तुल्यनिमार्गप्राप्तस्वरस्यापि फिट्स्व
रोबाधक इति वदन्ति·ध्वनिनं चेदं एनिस्तु शास्त्रि निकैयये स्वांन स्या।अस्माद्वेरिति·शकारमुश्कारादिभिन्नस्य स्वशाद्यंतस्यान्तोदात्त इत्यर्थः
शाडुः खोनिरिति।इदं तामुक्त पंचपाद्यां तु शाडुः स्वोहस्स्वेनिपठंनितत्रादव्याअन्तरंगत्वादिति स्वरस्य स्वांगत्वापेक्षत्वादन्तरंगत्वावि
तत्वं न स्यात्।स्वांगशिष्टामिति सूत्रे नग्रहणात् सर्वनामप्रातिपदिकसंज्ञाकाव्यिकादन्तस्य मादायनम निबोध्यं पूर्वत्त उदात्तशब्देपि वो
ध्यं।अस्मादिति स्वांगवाचकशंखशब्दे स्वांगशियमित्याद्युदात्तत्वप्राप्तस्यासोथच प्रत्युदाहरणं ग्रीवायां वक्रोपि कन्धआसनितादौ ग्रीवायाशाद्य
स्यांतोदात्तत्वान्न छन्दसत्वानिवार्यं हिष्टवसर इत्यक्रुरिति अत्रास्तचिवीजं संपूर्वा स्त्री इति चरमस्य पत्स्यादि सिद्धां परिव स्तु उदाहार्यं इ
ति।अनेनैव सिद्धे नन्वन्यर्थमित्यत आह इति न त्वं अत्र सूत्रे सस्याद्व्यर्थ्यं नन्निशब्दः पत्न्यादिसूत्रविहित एव गृह्यते न दक्षिणस्या साधीवि
ति।प्रवीण इत्यर्थः वीणया सामस्तुवादक्षिण इत्युदाहरणं।प्रवीण इत्यर्थः।स्वांगास्यायामादि भिन्निस्वांगेति किं।दक्षिणे देशः।अ
त्र सर्वनामत्वाद्युदात्तत्वं न च परत्वादबलेन।।घुदात्तत्वम् ·त्रैभविष्यन्निति निवार्च्यं अस्य प्रकरणस्य बाधकबाधनार्थत्वात्

स्याम अन्नं धंस्सी। निवर्तन इत्याहुः। अनोदानस्त्वेवा। आस्ये निकिं स्थो मगवानावा आ नोदानस्त्वंवा। पक्षे आद्युदात्तत्वं श्वेश्वकगौरयोः
नामधेयस्ये निवर्तने नेनाम धेययोरंत्तोदात्तत्वमेव केऽत्रैई निउणादिसूत्र निपा निनं नोदात्तत्वस्य केशुक्र राघ्रस्यत्त्वे शुक्करा
स्युत्स्य ते रिनिबोध्यं। अंगुष्टोदका। अनर निता दिग्रहणानुवृत्तिरां का निवाणार्थं उदकस्य कर्दमादित्वादाद्य द्वितीय पाद पर्याय
णामाप्तेवकस्यप्राणिनाच्चकपूर्वाणि मित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते नेन लोके इति नियमकरणसामर्थ्यादिति भावः वशारादश्वबशः व
श्यघविया पि इति तात्पर्यम्। मिष्टस्याच। दृष्टस्यौ निपाठानर्वामा पाया मिति। पक्षे स्याग सिठ मित्याद्युदात्तत्वंपृष्टे निष्टाच आजनादि
नितन्। अर्थस्य स्वाम्या वैश्यत्वाद्युदात्त एव। अनद्यापकादिति स्त्रि विषयवर्णे निद्वितीय पादस्य सूत्रेणेत्स न्यूनं दात्राणामा विष
मणा निसां वंता निमित्तर्थः नवेत्राणं किंस्वद्गु आवित्वादि किं। अग्नि निश्चविष्टेत्यादि श्रवणे धनवनी शद्धाभ्याम्पिष्टादि विन्यतो रि
तिलुकविषय गृहणं वंतं आवं ना नावंतस्य ने तत्र वाचकस्यासत्वात्। नकुपूक वर्गपूर्वस्यापविषयस्यान तत्र स्यां न त्रदानोनेस ४११
र्थक पूर्वस्येति किं। बाहुल्या आस्ये निकिं द्वानि कास्युजा नामाणि विकाद्य निकात्या इत्यात्रापि अपित्या ह निका आपिकावहुसि केति

द्वनिकापर्यापि अचपक्षे द्वनि कसादेः प्रयोजनमघाविशास्वेत्यादि आकृति निवराह इं प्रामपुत्रमित्यादावनोदात्तत्वमनुदाहर
णं। पक्षे उदात्त इति उदात्तग्रहणानुवृत्तेरिति भाव इति प्रथमः पादः। ह्रस्वान्तस्य स्त्री विषयस्य निलस्त्री लिंगस्येत्यर्थः वल्लिरिति
वल्लिशब्दोपि नरयाः श्कयचर्मणि ननु सच शरीरे निसस्त्री लिंगः कृस्वे निकिं नदी स्त्री निकिं मरूवायुः विषयनिकिं लघुः बहुनष्ट
विषयस्य स्त्रिया विषयस्य नयोनि संनस्ये निपाठेन विषयस्यानुवृत्तैव सिद्धे पुनर्विषय पदं लिंगव्यत्यय प्रत्ययलोपान्तनूरेण लिंगान
रोपसंक्रान्तस्य वा विषयानामात्रेणेनत्यवृत्तस्यर्थः यथा मधेरु माश्वासनस्मादावामध्वस्मिन्नत्वनि मधु मासिः मधोर्न चेति नियमनाजू
क्वानिकेन ध्वनि नं चेदर्मा च द्विवचन इति सूत्रे भाष्येन विनि किं भूर्नः सापिरिति इतिनेनज्योतिः शब्दोदात्तु नित्यादाद्युदात्तत्वमेव
निलाइनि इनि निम्नो मारा शब्दो घना दि पाठादनोदाना विनि संक्रपदश्चेति सूत्रे केपदः नञ्विसं नित्या श्वंम इत्यादावाद्युदात्तत्वेव प
अपानत्वान्तु मा शब्देपि मकरवरुः इत्यानेन विशिष्य पर्यायेणानोदात्तविधानात्। शाखिन्नी द्विधूना दित्वादनोदात्तत्वं नोन्तरणास्यादिति किं अ
अगोधमा इति अत्र पक्षे दिवस्त्वावं नइति मध्योदात्तत्व सिद्धे पर्यायेणाद्युदात्तत्व सिद्धेश्चेदं सिद्धं चित्स्वरेणकारस्तु चिन्त्य एव पचेदोनानयो

पेदानेपाणिनिपेनुदात्तादेरानित्यादौएषामिवएने। घुपाणिनिपशाल्प्रवृत्तौनोवाधकाभावान्नयोपस्यसिद्धत्वेनैनमपवृत्तिःशाब्दादशद्वौच
नादित्वादंतोदात्तत्वेतारस्योदात्त। रणंचतुष्कपालःरगनकाल्पकपाल्येनिपूर्वमदत्तनिस्वरेणाद्युदात्तत्वंचवारद्वसनामूस्वरेणशेषिचनु
रशर्सिनिभासादौसघुपानमंपदन्निरस्तनेनभाव्यइतिसमासउदाहृतन्न्रकिंगणः।संख्यापाःकिंरोडिस्वांगइदंचसर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तिकाले
पदद्वंनचैवप्रवर्त्तनिनेनेमस्तोममर्द्दनइत्यादौनलोपःसर्वेमान्यसर्वांगणेंनोदात्तानिपात्संनेनमयोरन्यःपिप्यावमित्यादौनचादर्शनात्। परो
मात्रपेत्यादौव्यत्ययनांतोदात्तत्वपरस्त्वात्स्यादेवादात्तस्यापिदर्शनात्। स्वांगेत्यादिकिंघटःआरनाकिंवाहुराजरान्यप्राणिनाकुप्रवृत्तमिनिन
त्समप्रवृत्तनिस्पृवेनात्तदृरहनयोःकुप्रवाणामिनिपाटादृस्पनेकवर्गाधिपूर्वेनन्मधेज्ञादिरित्यर्थःसर्वनामकार्यंनुसौत्रत्वान्नकानित्यवमि
रुपूर्वमिहणांवर्हितस्यापिग्रहणार्थंनिकुपूर्वमिनिपात्चरकादावाघुदात्तत्वंभवत्येवउदकमिनिकर्मदर्भादिरियंघिक्यादिकिदादिरां
अन्यनुरत्तरंवरन्नारपिआदिरिनिनसंबध्यतेपासनस्वरसात्नेनचरकादावनेनमध्योदात्तत्वंहरहतोक्तपाठस्तुविसर्पएवेत्याहरव ४७८
पुवत्तथिमेत्यादिकिंवंधुकउन्नवधंवनानापितामाता।म्वानरयनमाहुरिहौपिनृध्यापेत्याधांहसत्वादन्तोदात्तत्वंमातुसत्तमिधमित्व।

२४ दुःवणानन्त्वाणादिरिनिनंमिनिपातोनिकारव्यर्थइतिवित्यंएनमनिश्येनशब्दोद्युनादित्वादंतोवोधाद्धत्वांनस्यद्धत्वहत्स्वांनस्यकिंवधूहत्त्वंकिं
नामंजनृत्किंनृणाकंनाधीत्येकिंजडवधिरःकुशावशष्टनेनाद्युदात्तइत्येके।अंतोदात्तइत्युजवलदनःसरलइतिस्तत्त्वविशेषसंज्ञात्वेननाद्यु
त्माभवगमात्रेहत्स्वांस्येत्स्यामान्निःग्रामादिग्रामादिरात्वनिगणाल्लुवंनस्यपमेयसंज्ञाप्रासुपमानमित्यनेनसमानार्थमेनत्। लुविनिकिंनु
अग्निर्माणवकःउपमेयनिकिंवर्णाअदूरभवश्चेत्सणेवरणादिभ्यश्चेनिलुएनामेत्यादिकिंरतनकइवायंइकस्ववयथादेशक्षेनिगणत्वाक
नोलुपिमुनकउपमेयेनेनतुनस्ययंसज्ञानहृत्पर्वन। त्यविपिफिइस्सवृतौनान्यघ्नमहिषसिद्धरूत्पर्वनाना। पिनिपथ्यनेनथापित्र
त्पर्वमाणिविरोर्धणामेवग्रहणमिनिनरघुदिनमेवस्त्रंपठितंसर्वत्रविरोधःपरान्वयाभावाभाववोधनायमुनक्तमरुतराजविशेष
स्याअत्रापिलुवंनस्योपमेयनिस्त्रयतुवर्ततिएवचनेनेवत्तिहृत्सैवेनिनियमार्थमिदंनराह। अंगामस्तुदाहरणंमिनिवृत्तोनुद्धस
चिग्रामविशेषस्येवेनिनियमउक्तत्वाचित्सपूर्वस्त्रेत्वाग्रहणेवेयथ्यापितेःयमन्याशाद्वःस्त्नादिकशौत्तनेचन्याघ्नशब्दत्वमेनिनेवप
थ्यामित्यन्येअत्रांगइस्युदाहरणंचित्सेननस्यजनपदशब्दादित्वाजंनत्वेनाद्युदात्तसिद्धेःकाव्यइत्युदाहरणानन्नद्विधाप्रमगद्धेसण

अन्येतु तुवं न स्येत्साधनं तु वत्सात्वाविधित्वमेवेष्टं निलयावन्तेआत्त। पिरार्द्धेन। संबध्यतेनेनानादेरपि गुरोरुदात्तः अत एव वृषाकपि
शब्दो न नमध्योदात्तः इति वृषाकपि निस्सूत्रे चूर्णनानुक्रमं खंडिकादिषु कुलुकराद्येनेनमध्योदात्त इति कैयटेन चोक्तं वराहशब्दस्तु घृन्तादिषि
तुक्रमेव। नच गुरुणा धेयआदिरित्यर्थोस्तु इनिवाच्यं। वृषाकपायीरावमद्धत्वापत्तवृत्तादि विरोधात् नोऽत्र नानौ डिनिनिपिस्सूत्रे सामारं
कल्माषौलयावंतु स्त्रनेनमध्योदात्ता। विनिहरदन्न विरोधश्चलया विनादि किंवानसमोः स्ताभासंजननोकपार्लिनांनत्वान्नतृ
धुनंतोत्रवक्तव्य किन्दिवगुरु किंकिसत्वयंकल्माण इनिपर्यायिणादिमध्योदात्तौ स्त्री विषयाववर्णपुंसकाविफिङ्गनोत्स्त्री विष
यवर्णान्नामित्यादिपाठः सोपि मूलेध्यार्हूर्वस्ये निस्सूत्रे दर्शिनमल्लिकेति असमानिमानुणे इमुदाहरणमानसस्य परस्त्वान्म
दिनाचेत्स न नवाध्यनू। लघवनेत्तुदाहार्ये निवानेनेवसिद्धेह्रस्वांनस्य स्त्री विषयस्येनि वर्णनानण इनि चमूत्रेव्यर्थमिति वाच्यं अतएव
ह्रस्वस्यनुवृत्तेनेर्दोषः अत एव स्येति सूदाहरणं रत्नाहरिणी सुदाहरणं नद्धद्वंवधवलीदीनफराहरणानी निरुपादपत्त्वान्नो ४७९
दात्ता एवेनिवाच्यं पितंगतारंगकल्माषाल्लांघावंत इनिमध्योदात्ता इनि कैयटरदिदर्शनात्। ह्रस्वान्तात्पूर्व विनिषेधेन पूर्वमवगव

र्न नश्स्याद्भुः। अन्तु शब्दात्पूर्वं इति अत्वादेरिति वक्तव्ये अन्तुपूर्वाणामित्युक्तेः समानाधिककरणो बहुव्रीहिरिति भावः अन्तुपूर्वं
सत्र पंचमीन तु रूपकल्पना। अत्वा विस्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः अनुवर्तमानफिक इत्येनान्वयानापत्तेश्च शकुनीनां न पूर्वाणामिति
अंतोदात्तमूर्द्धमित्यर्थः लघुपूर्वमित्यस्य समस्तं पदद्वयं अत्रायस्या ध्यादिरिति न संबध्यते अत्र पूर्वग्रहणात्। नेनकुक्कुटनी। निरीम
ध्योदात्ता कुक्कुटस्यावेदन्तोदात्तपाठः स्तुध्यन्दस्तः निनिरिर्यद्भु शासवायामध्योदात्तः पृष्णेनयनेननिनिरिशाषोतोदात्त इति प्राणि
रजतादिसूत्रस्योदाहरणः परास्त्तः लघुपूर्वमिति बहुव्रीहिस्तु न लघोरिति पंचमीनिर्देशेनैव सिद्धे पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः लघोः पू
र्वमिति तत्पुरुषोपि न सप्तमीनिर्देशेनैव सिद्धेः न तु प्राक् तु वा विनाप्राणि वा विनाचेत्यर्थः संबन्धोऽनयोर्यथा वंतः इति निषिद्धे
तोदात्तत्वं एव च कपोतमयूरशब्दौ लघावन्ते इति मध्योदात्ता विनिप्राणि रजतादिसूत्रस्योदाहरणम्। हिंसः खडिकादिसूत्रे अंधु
कोमध्योदात्त इति कैयटश्च। धान्यानां रूसं न कधान्यवाचिककारकघकारांतानामित्यर्थः श्यामाकारनिउशारदाशरकपालपला
लस्यामाके निस्सूत्रे श्यामाकग्रहणं तु धान्यवाचकग्रहणार्थं अत एव श्यामा स्त्रीकाण्डेनियत्स्यर्थीपि श्यामाकशब्द आद्युदात्त इत्याहुः

भाषाइति।अस्यनएधन्यानांन्वेसनोदाहृतन्त्वानुवान्नात्सात्स्युदाहरणमुचितंद्दलंनानामसंभवेनाकारविशिष्टसग्रहणंधानयेति
किंअलोकः।कृद्वेति।किंचणकाःस्वेति।केगोधूमाःजनपदाः।अतिम्वसंज्ञाकेकपइतिपत्नुपानस्यात्स्यात्सूर्वमित्सेननपरत्वादत्रभाव
मितिनत्रबाध्यसामान्यविसामत्रिसनस्पापानेनबाधादित्याहुः।अंगवंगापुस्वरादाहरणंजेत्यादिकिं।आम्रअंगाराज्ञा।स्वमंनान
किंरह।इत्यादिनामअन्नकेचिज्जनपदशब्दानामित्यनुवर्तयन्तिकुरुगार्हैनिसूत्रत्नहृदयनत्वरसोप्यवंनन्मनेपंचात्वात्सस्यानुस्तु
दाहार्यसंगंनानांचमाअत्रवत्सनुवननेअनएवास्त्रैमादिमन्त्रषिमित्स्कष्यत्वेनिपठ्यमानमनोदात्तत्वंसंगच्छते।धांदसत्वात्पनुज
नपदशब्दानामित्यनुवर्तयन्तितेषानकश्चिद्दोषः।कुरुवश्वजनपतिदयइतिचारदार्थरुचां।किंवसानपरगिनि।किंअंगाइतिछित्पुः
जा२ पाटलश्चौटमितिलघावंनत्वेनछाद्दिलापरत्वादित्माबोचिनमित्यभिमानः।कपोलः।इतिपठ्यपन्नलघावेनइतिमध्योदात्तत्वमेव
घुंनयाप्युदाहरणंदिग्बोध्या।मादीनामलपामकरइतिमलयांयैनसांसापूर्वमित्यस्यास्याबाधइनोफलेनविरोधइत्युदाहृतंमक ४८०
रसंज्ञास्तुतउदाहरणंमकरवरूढेसन्नुजामित्यकपद्यार्यायइतिसापेनसंज्ञास्त्तत्सानग्रहणंकचितुमाकरइतिपाठनत्वार्थपरा

दिनांनशाकानेतंभोरश्वेतिमत्वेकेपठेतिदंताद्रिपाठः।इदंताद्युदात्तत्वंविधमपके।अनेनसर्वपशब्दआद्युदात्तत्वेप्राप्तेपांतानांचगु
र्वादीनामितिमध्योदात्तत्वेपितिकेतिनइतिहिनायपादांतइदंसूत्रमित्थमिदंफिट्सूत्रेनानुनात्स्वदिसूत्रमसपाटेपदेपठितेशान्तु
प्योनिष्क।चिक्कोपपाठःसावत्वाभावान्।केशताआद्युदाद्युदानविधीपत्वेनुनत्रापिमध्दनिरितिध्वनपिनुमत्रअप्युदाहृतमित्या
हुः।केचित्तुआच्यदास्यकपूठाकमेवव्यावर्त्यवदंनिपानानांगुपानानां।किंगर्दनत्वमावंमइतिमध्योदात्तोयंनगरभपुरश्लनोदात्तंतु
ध्वादसगुवादिना।किंकूणयपणास्तःप्रसारणंचेतिकपन्नअपुनमितिअन्यपपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्तेइदंविधीयोमित्यपिकारादि
निभावः।काशोनाना।मितिवक्तव्येनुडभावः।आर्षवरूठरानिनिपारेवनः।विनस्तारस्तुः।आर्मिः।शलाकश्वाउमाकाष्टापेष्टाकाशान
केचित्तुमकरवकुटपरिवेतेनिकाष्टापेशाइतिपठन्तिकर्दमादिराद्दतिगणनपद्रनिकेचित्तुसुगंधिकेवनस्पेतिसूत्रंपठंति।नपितुनपुं
सकंलगाद्देपरिधीवस्यकराच्छुदात्तःफलंसफलंमित्युदाहृतंनि।अनेनतुफाशब्दस्येतिव्याख्यायसफलमित्युदाहरंति।कुलाय
इतिलायवनत्वस्यमध्यात्तनावपिनकश्चिद्विशेषः।गवयमलयावुदार्थपयकुवलयार्थमत्प्रापूर्वग्रहणंतस्यताआकारान्तस्येष्यः

नानानासा। दिवासुधे। सुराहरणंकश्चित्तुयानस्येनिपाठः यानस्यांशब्दस्य नस्येत्यर्थः केचित्तुनवैसाथपाठेपिशब्दनेनसनाथोदेवदत्तशनि
त्तिध्यमित्याहुः। शिशिमारोदुंबरशिमारांतरपाठांतरे। उष्ट्राउष्ट्रारेनि। उष्ट्रारुष्ट्रा निरेफवर्जितमपि पाठांतरेस्चकारेणांत्यपूर्वमिति हिनीयमिति
चसंबध्यतेसाकोहास्यकपिल। अत्रसूत्रेमंडूकप्लुत्या आदिनिवर्तनेनदाहृहिनीयनुदात्तंचेति अन एपदनिमिसूत्रेराजन्यस्यकारपका
पित्सना। सिवरावर्णिकठनामादिवनिवेनिकेषुचैनोकं अत्रानशब्देनारेरपेक्षयानोहिनीयेयवकुत्तानानविरोधएवंसममीतिरूनस्सत्रएषाम
नपूर्वविनिकारिकायामपिपूर्वशब्देनदिक्तरेपेत्तयानश्वानशब्देनस्थस्यनशनिबोध्यं। अंत्यासूर्वमिति। तुनानुवर्तनेनशाकारपादिनात्र
याणांग्रहणंस्यात्पैप्यीपनेः यानस्यासादिसेवासिद्धेअत्रसूत्रेआदिविनितुस्पष्टार्थं पानसहपिनिह्वलपित्तेसंज्ञाधिकारहिनीयांस्पा
नस्यकिंमज्जूपाहृत्यादेकिंअंबरीषेउशीरदाशेर। अत्रतद्रूपग्रहणस्वागानामस्कवर्दीनामिनिहिनीयोदानत्त्वंवाधितुदेवग्रहणंतथा
वंनरत्नस्यानिसत्त्वज्ञापनार्थं। केचित्तुधनाधुदेवरशब्दयधुनेएवंचपत्तेआद्युदात्तार्थंग्रहणमित्याहुः अत्रचेतितनानुवर्तनेशनिकेचि ४८१
न्। महिष्यामित्यादिकिंसिंहजसिनेत्यादिकिंशनिकोहीषी। आषाठानत्त्वंशनित्तनायापादशाकटीशरत्निगोष्ठमस्य। व्रस्यवा

चकस्यगोधूमशब्दस्येत्यर्थः पारावतरतिअत्रचशब्दोनोदात्तःकपिकेसहभापायायाबहुव्रीहित्वान्पूर्वपदप्रकृतिस्वरःनचहरिशब्दस्वंतत्वार
रंनो२ घुदात्तःकपिरोदात्तःकेचित्तुनिरुनक्कादेशश्चनिगणत्वात्रेतयोरंनोदात्तत्वमाहुः न्याड् [illegible] धीचेनिमयस्चनिस्वरेणेकयणि। उदात्तस्वरितयोरि
तिसिद्धान्यादुपदर्णनवसरमर्नपविष्टोभयोपन। नरमुवाररुकंनिस्यशिवकेचिदत्रमर्तशब्दंपठंतितद्युक्तंनत्वादृवंनमर्तास्वाझबाधुरा
नरर्गनात्। नघुसकात्कर्मणः शनिसूत्रस्यवार्निकेनयनीपवनावोस्त्राधुदात्तत्वं। यत्तुभानस्थानेथनपठंतितन्न। पत्तावैरपयशनिसूत्रेभानम
नस्वरितमिति निर्देनिमुपादायास्येवस्तत्रस्यहरदनेनोपन्यासान्। अयुज्यनेनचथान्ममसितिधितुहिनिविरुन्नभस्तभाषायातुभाष्यविरोधआधुदात्तो
विरेषुसाधुरितिपन। भक्तपनेएपनादचोपेत। आघुदात्तस्थेनियनस्यभाष्यप्रमाणपान। निपानाआनुकीकरातोत्यादेतं नानानिपान
चे३ त्वेपिस्त्रिसारंनोदात्तत्वंअपसर्गश्चापिभिवर्जमिनिप्राघुदात्ताइत्यर्थअभिवर्जकिंअभ्यभिहितअभिराममसान्। इदंसूत्रंव्यर्थंउपसर्गाणां
निपानत्त्वेनैवसिद्धेनचकर्मप्रवचनीयानानदनावज्ञापनायपादांनेषामप्याहडिरुक्तं। स्पष्टंचेदमुपसर्गसंज्ञासूत्रेभाष्येकेचित्तुउपसर्गस्ये
वाभेरामपस्यान्इदंसूत्रंव्यर्थंउपसर्गाणांनिपानत्त्वेनैवसिद्धेः नचकर्मप्रवचनीयानानअवज्ञापनायपादांनेपामप्याधुदात्तत्वसिष्टत्वान्

आमि निश्चैववादिस्तुपाष्टसूत्तिवद्वञानएवमानोगतञिदृदृश्चितिमंत्रे एवमादीनापत्तश्निभाष्ये रूरिरुकं सएंचेदंमुपसर्गसतात्
त्रेभाष्येकेचितुउपसर्गसिताभेरायुदातत्त्वनिषेधेयप्राप्तान्कर्मप्रवचनोयस्यतुनिपातत्वान्त्वस्येवेसेनदर्यपदेस्वरूपेत्याहुः एवादीना
मंतः अदशस्यूष्टयोगएो आद्युदात्तो निपातित्वादाद्युनोआदरुत्वक्षमनुक्कादमित्रावरुणा शरत्वदिदुपाष्टथश्चितिनिप्रयोगदर्शनात। न
श्चिसमितिविनाजनुविंत। सहशस्सामिनिपानत्वादाद्युदात्तत्वमितिसहस्यसश्निसूत्रेऽकारान्तप्रयुक्तेनचासदवेदवाना मिति। नेतु
त्रस्तरितिः सहस्यअनुशंसस्य मनोदात्तत्वमिति। केचित्तु वावादीनासुभावितिसूत्रेउदात्तो विसनुत्वनिप्रदर्शनं। इहचित्रनान्यदितस्यप्रकारेड
साहुः वादयेनू निपातनाश्रविवर्ततिनेदस्तुनेदहनि। अद्युदात्तत्वोपवादोयं। यथेनिपा। अनुदात्तश्निवर्त्तते। शाकिनंवचापयस्यादौतुष्यादसत्वा
नानुदात्तः अकारादिश्नितिमकार्यणवचनेस्येत्यादिधित्वेस्त्यर्थहकर्मधारयवज्ञावसिद्धोनोदात्तत्वानुवादकं। शेषमितिप्रकारादिरितिकाद
न्यृहितकमितसर्वस्तके। अनुदात्तंचसस्यानुवादकमेतन्न। अनुदात्तमित्यस्यानुवादकमित्यन्ये। श्नितांतनवति। इदमात्रापत्तेकमेतिसूत्रवद्दरदत्त ४८
मंयेत्ससंशातनुदात्तार्थमूणनेति। मदादीनाचेतिसूत्रेइहरदत्तश्निक्रिदस्त्रणिसमाप्ताति।। अथसत्त्ययस्वराः।। कर्त्तव्यमितितत्त्योमनव

तुनित्त्वात्स्वरितयथयिनव्यस्यापि। आद्युदात्तेऽपि निधानेत्तनेउदात्तानुदात्तस्येतिस्वरितोभवत्येवनथापि सिध्यत्वानिमित्तकर्षेयनियानाप्र
यत्नात्तित्त्वनिमित्तकेचनत्वप्रवृत्त्यामदा फलेविशेषः पृथग्निनिपुष्ठअमादेश्वचणाकश्रुतिः विततसमनेनेरितिअन्वर्थकेचश्चितत्तशापकंअ
नत्तेयास्यकान्तृत्वापन्नयाद्युदात्तत्वेनवसिद्धनछार्थस्यात्नदत्तः अमाणस्यदत्तप्रमाणेऽन्वइनिपुक्। अनचित्स्वरोनततानरंगा। नप्रीति। न्यायात्
प्रत्ययाद्युदात्तप्रत्ययत्तक्षणेनतु। प्रत्ययस्यासाधारणरूपाश्रयेणभावात्। कुडिनचोप्रत्ययस्यापिचित्स्वरोनअनुबंधलक्षणेस्वरो प्रत्ययलक्षण
भावस्यापूर्वमुक्तेश्वरदत्तः शाब्दस्यागशियामित्याद्युदात्तत्वनुः करोतीत्यादौरासस्येन्यस्यासिद्धत्वात्सुजस्त्येवअन्यकेऽनिअकयननपरउ
दात्तएवंयकेनकदित्यत्रापिवोध्यमूनठिनस्येतिजित्स्वरवाधनेत्यमि। च्यकतश्चित्त्वंनवात्तनश्चुजोरित्यादौविशेषणार्थसावकाशमन्यथा
दवापनादपिमः स्यादितिभावजित्वमपिवृध्यार्थसावकाशं ननश्चित्स्वरंवाधित्वापरत्वात्। सामोनेनवाध्यतः इतिनात्पर्यकोजायनाऽनि
कुंजानश्चुजिनदंगाश्चनश्चुजोरितिफलोत्यादिनानञानत्वाद्धुः षुत्तुककितः नश्चिनस्येतिकिं। चचककुकित्वात्। परत्वादयंस्यादिति
नन्नाभमृचिदतोदनोदात्तनससदंदनिश्लः अपपित्वस्यानुकिकित्वस्यगुणनिषेधेसावकाशत्वापित्स्वरंवाधित्वापरत्वादयंस्यादिति

त९ वैँत।कमचूचेरंतोदात्तस्तदाब्रजयज्ञोभावेन्नवेवेतिनियमेनिवारयितुशक्यत्वादित्याहुः।किंनकिंञविदूसंनिसृभ्योऽसःबहुवचनंप्रयोगभे
देनशब्दबाहुल्यात्कृन्नोभ्यसनिवत्।इतिवार्तिककृतनोक्तंनिसृभ्योजसग्रहणमनर्थकमन्यत्रास्याभावेःबहुवचनविषयत्वादस्यैकवचनद्विव
चनयोरभावयसतिङदात्तयण।इतिसिद्धमन्याहुल्यादयस्तत्रषट्त्री।निसस्युपोनममितिन्निचसिद्धमितितत्त।अतिनिसृत्राविस्यादिव्याप्तेः
फलसमसत्वात्तदुक्तंभाष्यकृतानाउपसर्जनार्थमेकेजसोग्रहणमिथ्यति।अतिनिसृत्राविति।तस्यादितिपरिभाषास्तत्वाद्विहितविशेषणात्सं
भवस्यारामःअनेनपूर्ववार्तिककृतनंप्रत्याख्यानमसंगतमिति।सूचितमनिसृशब्दोनेदानस्यदइत्यत्रगतेर्थेतुल्योपवाच्यमित्युक्तंरंतो
दात्तःतस्यपएवुदात्तस्वरितयोरिति।अनेनौकारःस्वरितःनिसूइति।अंतोदात्तत्रिशब्दस्यादेशस्तनिस्यापितयानस्या।चिरइतिदानेउ
दात्तस्वरितयोरिति।अनेनौकारःस्वरितनिसूइति।अंतोदात्तस्वरित।अंतोदात्तत्रिशब्दस्यादेशस्तिसापितयानस्या।चिरइतिदानेउद
त्तस्वरितयोतिरिस्वरितत्वंप्राप्तमनेनबाध्यतेसावेकाचः।सोपरेयदाकाजरूपंततःपरेसर्थसौयएकाचुतस्मात्परेसर्थेतिस्यते ४८३
र्थवत्परिभाष्ययाप्रदानेर्थवतएवसंभवाचसौयदर्थविशिष्टमेकजरूपंतदर्थविशिष्टात्तदेकाजरूपात्परविभक्तिरितिफलितंराज्ञे

निराज्ञनुशब्दकतितत्वाराधकदात्तःतचएकाचोविहितायाविभक्तिरित्यर्थान्निदाषविहितविशेषणेप्रमाणाभावात्।एकाचूग्रह
णात्कृत्स्नमपिएनदेवनञावहिसौवर्तमाना।षष्ठ्यान्तरेत्यर्थःस्यान्नुसाविस्यास्याद्यभ्यांमित्यादिस्थाववर्त्यास्यात्त।सप्तमीबहुवचनमितिकिंयाना
लोप३ यांप्राप्तयमेकवचनग्रहणेनुतत्रयानितिरूपंसंयोगांतस्यासिद्धत्वेनयान्दितिचनहितस्मात्परात्रविभक्तिःविग्रहणेनप्रदानिरग्रहण
त।आगमसहितग्रहणेनुनत्रयानितिरूपंसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेनपानृदितिचनहितस्मात्परात्रविभक्तिःविप्रतिग्रहणेनप्रदानेस्य
हणात्आगमसहितग्रहणनकेवलस्यचग्रहणञ्चुतन्मध्यपतितन्ययोपिकेवलेनविशिष्टग्रहणंबोधयतितन्यायोपिकवलेनविशिष्ट
ग्रहणबोधयतितनवेतावताप्रदानेरष्टसिद्धिःचेनरूपविवक्षाप्रदत्वासोपपकाचनततःपरेन्नर्थएवास्तितिवाच्यादोःशब्दःसोपका
चनस्यदोषत्वादेतानतःपराविभक्तिरुदात्तस्यादित्यनेतुमघ्योदात्तंदोषभ्यामितिअयंसप्तमीबहुवचनपक्षेपिरूपविवक्षाभावेदोषअ
स्तिचदोष्णुरुस्तत्रयपकाचतस्मात्परविभक्तिरितितन्नेवमपिदोशब्दादेशत्वेस्य।निवृत्तावापद्यतेत्वाभावात्सदनिर्देवरात्नवैदाप
तिंतरितिपदोपभ्यास्वोदाहृतिमघ्योदात्तस्यवपोषतत्।अतएवततःप्रभ्योम्वनिसृत्वसुतशुतेनमुदाहरणंसंगच्छते।अन्ययासप्तमीबहुवचने

नल्लोपस्यासिद्धत्वेपित्वनुदात्तान्तृतीयविभक्तेरभावादसंगतिः स्पष्टैवममप्यनुनदोषइतिचेन्नलत्त्वानुरोधेनाहत्यासौपदेकात्स्वरूपंननएवप
रत्वर्थेनवारणान्तत्वपत्यादौनुमप्रथमैकवचनग्रहणेपिनदोषःप्रथमैकवचनप्रत्ययेनस्थानेन्तृतीयादिप्रत्ययेनरविधानानुपपत्तेः स्पष्टंचैवंनगोश्वन्ति
निसूत्रेप्रत्ययस्त्रभाष्येकिंचकाभ्यांकुब्भ्यामित्यादौएतदप्रवृत्तिरूपविवक्षात्स्वरूपग्रहणेप्रमाणान्तुसप्तमीग्रहणेनगोश्वन्तिनिषेध
ज्ञापकइतिभाष्यमेवस्यादेतन्नस्त्रियामाभ्यामित्यादौयभिरेषामित्यादौवाचदेशेसर्वानुदात्तत्वंनस्यमेनसावेकाचइत्यस्यप्राप्तेः आसुएषु
इतिदिक्सौरूपंनचप्रत्ययनसूत्रस्थकेयटरीत्यानांनोदात्तमेवेष्टमितिवाच्यंएभिरग्रेपिवसित्वमपामित्यादिवैदिकविरोधप्रयोगात्। अन्येत्वि
त्युक्तयानेनापितन्नाह्नचिवोधनाञ्चनचविभक्तेरुदात्तत्वेशेषनिघातेनप्रत्ययेनरनुदात्तत्वमिति आरादेशस्यनुदात्तत्वविधानसामर्थ्यादन्व
देशविभक्तिस्वरोनेतिवाच्यं। आस्त्रियामाभ्यामित्यादौचारितार्थ्यान्नित्यत्वनसावेकाचइतिप्राप्तोनितन्नहिसप्तमीवहुवचनेएषुइतिनन्नप
न्। एशनिनुवनादगिहात्तिनापितस्यविकारःनचस्त्रियामासुइतिरूपस्यसत्त्वेनप्रवृत्तिर्दुर्वारायथनेदात्। ञ्चवनगोश्वानितिनिषेधात ४८
एभिरित्यादौनदोषइतिवाच्यं। प्रथमैकवचनेवर्णानित्याभावात्। ङैचोर्नेङिङमित्यस्यदुर्वारत्वेनसर्वानुदात्तत्वेनष्टमेवेतिवाच्यं। नत्रांनोद

दित्यनुवादात्तत्रत्यानदत्राप्तोरितिअत्रोच्यतेअत्राप्यंनोदात्तादित्यस्यसंवंधात्। अत्रेकाचोरस्मैकाचयसपरोत्यर्थःकार्यनेनचिन्त्यआ
अग्निचित्तेत्यत्रनअंतोदात्तादुनित्यशब्दस्यत्वरितत्वेनाधिकारगत्यानित्याधिकारविहितसमासएवगृह्यतइत्याहनित्येत्यादिइदंचवहुनिप
दमंनपोःस्पष्टंपरमवाचेनिपत्तेवाशब्दउदात्तःअंतोदात्तानिअवाचात्पुरुषःअन्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणतउत्तरपदग्रहणमेकान्त्वेनांतो
दात्तत्वेनचोत्तरपदंविशेषयितुंअन्यथासमासोविशेष्येतनथासतिशुनऊर्ध्वेर्जेनादावेवस्यात्। एकंकिंराजदृषदाषष्टीसमासअनि
त्येत्यादिकिंअग्निचिताउपपदसमासःतदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणचिथ्यउदात्तःपरन्तुसमासघटिकपदमात्रविग्रहाभावेनैवनित्यस
मासस्तत्रव्यवस्थेवायंविकल्पःयथाउच्चावचाद्यालणेनअविद्यमानाकाकृपस्येतिविग्रहःवहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वंइदंचय
धानुरोधेनव्याख्यानं। उपपदमतिङितिसूत्रेभाष्येनित्यसमासविग्रहाववावाचाब्राह्मणोनेत्यत्रापिविकल्पोनभवत्येवेतिप्रतिएतेइतिदिक्कंते
ध्यांसचारात्। दिरिनितोक्तंनपुंसकेशसिपाद्वत्तत्तुन्चियथास्यादितिअंचेरित्यत्रैकाक्किसेपिनलोपाकरणंसौत्रत्वात्यत्नं। नकारादिव
त्तिनःध्वंदात्तविधिर्नापायान्नगौरवनितित्निषेधआडितिनिर्देशमनस्यापिचोषाभावएवप्रवृत्तेनेरितिव्यावस्थैतिनत्रा। सनिवादुनि

स्यादित्यस्य विरोधात्। अनिगंनोऽचना विनिसूत्रस्थाकरविरोधात्र अचोनरपदादिति नोनरनपरभूतात्र संनात्सदा विभक्तिरित्यत्राथःनि
नकेवलांचनेक्तिपिअगूंस्यामित्यादीनामसमतदतिसमतनोदधीचइनिरथ्यत्र निरथ्यंउकृग्विभागमनोदिकिन्। चाविनीतिनिषचनरपवादो
यमितिभाव: शुताम्भोकारनेकास्वना विसर्गेननस्यापि विभक्तिस्तु सलुनरकालमेवसमद्दनेरित्याशय: नचपूजायांस्थायस्याद्योएवंशावका
शंतत्रनगोऽम्बनिनिनिषेधेनास्यासमद्दने:नचैवमपिदध्यग्भ्यामित्यादावस्यसावकाशत्वेनदधीचइत्यादौपरत्वान्नस्वरे। दूर्वारत्वनिवाच्यं।
अस्यरिमहाधीतसर्वनामस्थानग्रहणसामर्थ्यन्तत्रापिसमद्दनेनचपराचइत्यादौशावकाशमिदंअनिगंनपूर्वपदेचाद्वसमासमद्दनेरित्याशयन
चपूजायांदध्यंचेत्यादौऽदंसावकाशंतत्रनगोऽम्बनिनिनिषेधेनास्यासमद्दनेनचैवमपिदध्यग्भ्यामित्यादौअस्यसावकाशत्वेननधीचइत्यादौ
स्व॰ परत्वान्नुचूपरोदुर्वारइतिवाच्यंशास्यरिमहाधीतसर्वनामस्थानग्रहणसामर्थ्यान्तत्रापिसमद्दनेनचपराचइत्यादौसावकाशमिदंअनिगंनपूर्वप
देवाविसमासमद्दनेनकसमाणत्वात्। तत्रानिगंच ऽनोंचना विनिअस्यैवेष्टत्वादितिवाच्यं। अनिगंनोऽचना विनिपूर्वपदमद्दतिस्वरस्यस ४८५
निशिष्टाचूस्वरबाधकत्वबानस्यापिवाधकत्वेननैवनदसमद्दनेरित्याकु:केचित्तुदधीनोदानादित्यपिवदंति। अयमनुद्रनिदर्शनिनात्रापिन

संबंधात्। एवंचानोदात्तोनरपदभूतांचे:परेस्वर्यअनएवचपराचेत्यादावप्रवृत्तिः अनिगंनोऽचना विनिपूर्वपदमद्दतिस्वरेणाद्युदात्तत्वात्। अंचे
रनोदात्तत्वंसामर्थ्याक्षिप्तमत्वान्तिकाल्पाववृद्धित्वंपाल्पमित्याहु:शुद्धिरंअत्रैकाचइतिअंतोदात्तादितिचवदंति। तत्रैकाचग्रहणमूलानविशे
षणमव्यभिचारात्। नदघटितसमुदायस्यविशेषणत्वेपिनत्तन्नि:अस्मिन्समिष्टेदृशोष्टेनघटितोर्थवासमुदायएकोऽडितिएवंषदाघंशोऽनिकपान्
नामेचविशेषणंनविभक्त्याक्षिप्तसमद्दनेअनएवब्राह्मणपदेत्यादावंतोदात्तत्वसिद्धि: इदमेवध्वनयितुंवृत्तादिषुउत्तुंदइत्यनुदात्तस्यप्रस्टौहृर
तुवादृढनं। नचसापेकाचइत्यनेनसिद्धत्वाननोदात्तत्वंशशिनरमाप्ते: एकाचइतिकिं। अन्येरेनाकन्यानामभिरित्यादौएनानित्यस्वस्व
नुदात्तत्वपपास्यात्। यद्यपिप्राग्दिशइतिसूत्रस्थभाष्याद्तन्नीयादिग्रहणमनुवर्तनइतिप्रतीयतेतथापिनदेकदेशयुक्तिःतत्रैवभाष्ये
इनइन्तैनमस्तुक्ते:अयोचामिपुंसदपुत्रानुनरायोरवीदनपिसंगपथ्येसेइत्यादिलिंगसंवादोत्तुअंतोदात्ता। किं। अन्वादेशेभाभामित्यादौए
एनन्याभृतसाधिकाचइनिनुनात्रसार्वधीनि। रूपानुदृष्टेदृढुनि। मधूवाषूवाष्टुउपपदसमासोनानोदात्तत्वपधेनिउपधाभंजसेबाठ्यू
दृणमित्यर्थ: पंचमीनिर्देशादसस्मेवग्रहणआत्मेवचनंस्वरवर्जनदृनोमविद्यमानवदितिपरिभा॰षात्वंतोदात्तादिव्यवहारएवमपनंग

अतएवकर्षात्वतोघञइतिसूत्रेपुनर्निर्देशोऽर्थवानितिभाष्येएवंनिरूपितंअस्तुघुवेतिअत्रकृपिविवक्षितेनऊङ्उदात्तोनिपात्यतेनेननोयणिउप
प्रदत्तमासेत्यत्रस्वरेणानोदात्तोयंक्विपिपरेऊठितुअनुनासिकादेशस्यऊठःस्वरस्यनिशिष्टस्यानन्तर्याच्चस्यानतद्देशोदात्तोनुस्यात्।उ
दात्तनिपातनेनेदमेवभाष्यमाणं।अतएवप्रयोगेऊठ्उदात्तत्वश्रुतिंअन्यथास्वरितःस्यादित्याद्युक्तंनजावन्तूपा।आभ्यामितिध्वंद्वत्र
तद्धनोःक्तयोरित्यमापरामर्शात्तत्वादेशोऽस्तुकथनेनानुकथनस्यैवतत्वाधष्टपदादयइतिसूत्रेपादानत्वमेवपदाघादेशोऽङ्गंनानिपात्यते
इदंतस्तनीनित्यस्यपूर्वविप्रतिषेधेनानुवृत्त्याबाधाबाधकेनेनेत्यपरस्यविभक्तुदात्तत्वमेवभाष्यादिशाइतिसूत्रेभाष्यकैयटयोःस्थितंनरस्तोहिवि
तिविततसामर्थ्याद्वितत्वरएवेत्याहुःअष्टरअध्वनोशष्ठायनादित्यादन्तोधनइतिषट्संज्ञात्सूत्रेभाष्येध्वनिर्नंनेनानर्थिनयानुवर्तमानस्य
पंनोदात्तादित्यस्यानवाधःअतएवाष्टाविनत्रेकादेशउदात्तेनेत्यनोदात्तत्वासिद्धिःसत्युपोनममित्यस्यपवादायमितिस्पष्टंभाष्ये।दीर्घात्
।अष्टमिःसत्युपोनममितिस्वरस्तुनुमोऽनुमइतिबहुव्रीहिःसनुबसार्वधातुकेतिनचानरंगत्वाद्वारेकादेशेतन्मन्त्यपरवर्गअंत ४८६
रंगपरिभाषायाअनित्यत्वात्।नचैकादेशस्वरोऽस्मिन्स्वरोसिद्धःअनुमइतिप्रतिषेधेनस्वेतिद्दलज्ञापनात्।नसेकादेशस्वरस्यविनाशनु

न्कमनोदात्तेभवतिअनुमइतिचस्तुनत्वाच्छनुरेवविशेषणंनेनमुंचनेत्यादौस्वरप्रवृत्तौनिअंनोदात्तादितितुनदंतस्यैवविशेषणं।अन्यथा
नुदतीत्यत्रनस्यात्।अतएवनुम्प्रतिषेधःसार्वकइतिकस्याचिनुम्मस्तुपुक्तःनुदतीत्यत्रशानुर्लसार्वधातुकनिपातेपिशेनोदात्तेनैक
देशापरादित्वेनाशान्तेनुदानुशानुःसत्वेनशनुविशेषणेपिदोषाभावादेवमेवानुमप्रतिषेधसार्थकत्वात्तस्मादाभ्यन्नदंतविशेषण
त्वमितिबोध्यंतच्चपंचमीसमासेनस्थानिवत्वंतस्यनदंतविशेषणत्वेपिनुम्यानयातदनित्यत्वस्यनवाध्यावश्यकत्वात्।अतवार्तिका
वृन्मदनोरूपसंख्यानमितिवृत्ताद्दनियघपिशात्वक्षत्वेनदंसिद्धंनथापिवृन्मद्दनोरेवेतिनियमार्थमिदंतेनपूषनाष्टषनीत्यादि
नांननुमियमहतीनामशसूत्रेणातिदेशेविधानार्थमिं•वस्यादिनिचेन्न।वार्तिकेप्यनोदात्तादित्यस्यसंबधेनात्रनस्याप्यभवनअनीमहति
स्यत्रअनरस्तत्सदइसंनोदात्तत्वाजावमेवविदुषीविदुषइत्यादौवसोःस्थानिवत्वेनशानत्वाद्ननःपयोर्नदीविभक्त्योरुदात्तःप्राप्तःस्वरव
स्त्वादेशस्थानिवत्वप्रतिषेधात्।भवतिनउदात्तयणोहलपूर्वात्उदात्तस्वरितयोरित्यस्यापवादःहस्वपूर्वाकिंबहुनितवावस्तुणाबद्धोनंस्वरि
निबहुव्रीहिर्नोदात्तः।अत्रोदात्तस्वरितयोरितिविभक्तिस्वरअनोदात्तस्थानिकनकारेकेनिवक्तव्यं।वाक्यपर्णितपुरुषपत्नावेश्यमेर

निपातस्यपूर्वपदस्यअन्तनिस्वरस्समभूवाक्‌चिदिदिछिनिनिषेधेसमासेस्येतस्तनोदात्तनोङ्ध्वसात्यइति।असर्वनामस्थानोपलक्षणेनङ्ध
ग्रहणोमसंभवानानुवर्तिनिसुभ्वैवेइति।अपोरीपंनेअस्मिन्नित्यधिकारेणोक्ति।उदनिरवुस्तनोधूनादित्वादंनोदात्तमनुपउदात्तत्वपूर्व
स्यशेषनिघातः नचसनिपातपरिभाषया।दोषस्वरेनद्मद्दतेः।छमेजंनरनिस्स्त्रेभाष्यउक्तत्वात्।अत्रलएपत्वात्।थंदस्यपिद्दश्यनइत्तन
डुतानमनुपोअनोनुदात्तपूर्वस्यात्लोपनुदात्तो।सिद्धत्वान्माडुपक्षयाइतित्वंश्युमानीनंश्युराधुरात्तः।ह्रस्वेनिकिंभनावानङुत्वानामरुत्वा
नी।निमृगोरुति।मरुनूनवद्दारविधौव्यंजनस्यविद्यमानत्वेनङ्त्वानन्तंस्वरोद्देश्यकविधावेचतत्समद्दतोरंनोदात्तत्वोदात्तापरत्वादिव
वदात्तस्यैवनेनन्त्वाभावात्।अतएवकर्षात्वतइतिसूत्रेमनुपूर्वरितार्थअन्यथादायपाकइत्यादावपिव्यंजनस्यविद्यमानत्वेनकारान्ता
मरत्वेनैवसिद्धेनद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव।अतएवानुदात्तग्रहणंचरितार्थं।अतएवस्वरेनलोपासिद्धत्ववचनसार्थकमन्यथासिद्धत्वेप्य
कनत्वपरिभाषयानस्याविद्यमानत्वेनद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव।अतएवस्वरसमाविनिपरभार्षनरस्वरविधायकार्थिभाष्येपठितानस्या ४८१
लुमक्षेनेविषयपवनास्तिअनुदात्तंनोदात्तात्पएवनेनङुनोमएवलोपअनंनत्वादाधुदात्तोरामनशद्धः।शिसः।सीर्षन्वांदेशां

नोदात्तोनिपात्यतेअतएवशीर्षण्वानित्यादौभवत्येवेनन्तूदात्तश्चेनिचान्किमेतत्।रेवातिनिरपिरस्यारपिनिमनुपूरपिपमनोवद्वुलमिनि
संप्रसारणंपूर्वत्वंआङुणेरशाद्दान्मनुपोवत्वमिष्यतेनद्वम्वाभावाङ्विनेत्रेम्वप्रतिषेधोवाच्यः।त्रिवतिद्रुमन्यद्रुत्वेत्तिमतुविनिर्वर्तनि।नन्वा
त्वानामम्रनुपाङ्त्वोविरोध्यनेप्रथमानमपियतु।पूर्वपदस्यप्रस्याविपरिणाम्यतेनत्रद्दमनुपीति।अतएवाधीनाभित्यादावेततसूत्तेः।अ
न्यथापरत्वानित्यत्वाच्चदीर्घेह्रस्वाभावात्नात्।वचनंतुनिमृणा।नित्यादौचरितार्थंचतत्‌णामिति।नुनावकाशः।तस्याधुदात्तत्वात्।सु
मनेनामिति।भुमृतिराद्दावद्दुव्रीहिनञ्जुभ्यांमिसंतोदात्तसेत्वरितान्तं।सनूट्ग्रहणंकिंधेन्वाअंनोदात्त।किंघृतदणं।उपाधंदसि।अन्यत
रस्याभिमनुवर्तमानवद्दुत्वोक्तिरंनोदात्तादित्वस्यनिवृत्त्यर्थेवृतिटान्।वद्दुलग्रहणाङ्दिनपाठेपिअंनोदत्तादित्वस्यविदतिव्याख्यानात्।
[illegible]द्वादशवत्सुकेरितिजपंनिपापिति।आधुदात्तमेतत्।षट्त्रिचतुर्भ्यादिः।किंचतस्त्रः।परयपिपतस्यारयेत्यादिअत्रपदक्रमंचतुरः
शारित्यत्रोक्त।नगाश्चवसोत्रत्वानंदद्दः।सभम्यधुकृच।एभ्यइतिपष्टीकस्वरइत्यर्थः नेनानुदात्तोसुप्पिना।दित्स्यनबाधः एतच्चान
नरस्यैतिन्पायलभ्यंनचतत्रनन्ययाभुसरणेपद्टीत्यादौवबाधःस्यादितिवाच्यंगवादिष्वसंभवात्।अतएवदीरवतमभित्यत्रद्दत्वनुदा

भ्यामितिनभवतिदेवीकुमारीत्यादौअंतोदात्तत्वंचसिध्यति।उदात्तनिवृत्तिस्वरेणनञ्जोनोदात्तत्वंयानुनतीयादिविभक्तेरुदात्तत्वंनेसे
सेनसूत्रंविदूएवेति।तत्रतत्त्वविरोधात्।एतेनवाकिंचित्स्वराणामपिवाधःस्यात्तथाचकिंतइतिस्तनेआस्तिकइतिउदाहरणमत्रनिविरो
धस्तस्यास्तां।अनुदात्तंपदमित्यस्यानुपरिभाषात्वात्।विभक्त्यादिस्वरत्वाभावाच्च०नवाधःऊडिदमित्यस्यानुनिषेधःपदादेरराद्यस्यचय
हणेवयथ्यापत्तेःगवांकृतेनेतिसावरकाचइतिसाभिःनचत्रसप्तम्याबहुवचनेनावैकाचरूपंगोयुनिइतिनतनःपरंयविभक्तिःनचस्या
भिवस्तुकः ■ गापूर्वाणित्वात्स्वरेषुइतिवानिकिंनस्वरेकर्तव्येनिषेधस्वरे।नएतेनसुगुनावद्गुनेति।वार्त्तिकारोक्तयमपिपरास्तं।ए
वंचसुनञ्जत्यादौनिषेधाभावेअंतोदात्तोदुत्तरपदादिनिभवत्येववस्तकृचोरुदाहरणंतरमाह।गोभ्यइतिश्वनभ्विधेयमितिअत्रचिदिति
साहित्यापोवाहुल्यकाथुनःशोषशब्दस्यमध्ये■लिपतपदकालेतुसुनशेषंचित्इतिपक्षे।शोपपुच्छलांगुले।पञ्चुनश्ससुकवनस्याल
दित्वादुभयपदस्याननिस्वरसौनखोपस्यासिद्धत्वान्नितिनिरूपंएकदेशविकृतंतन्यायेनतनःपराविभक्तिरितिसावेकाचइतिसाभिःअ ४८८
थमेकवचनइतिनतुसावेकाचइतिवस्तुपोग्रहणं।यत्तदोःस्त्रियांभवर्णान्तत्वेपिलिंगानरेताकारांतत्वाधात्रोचेतिभावःनत्रसाविस

वर्णानविशेषणत्वोपनवर्णान्तंदृष्टंनस्त्वादित्यर्थः।सावेकाचइतिवत्तरूपविवक्षातत्रत्नव्याख्यानात्प्रयत्नेनतेभ्यइत्यत्रसौयद्रवर्णान्तरूपं
ननःपरत्वाभावान्तकथंरवाइतिप्रथमैकवचनेवर्णान्तइतिचेत्रलोपस्यासिद्धत्वेनादोषात्।अतएवज्ञापकास्वरनिषेधेपिनलोपासि
द्धत्वमप्रवृत्तिःअतएवपित्रमातित्यादौमतुपउदात्तत्वंभवत्येव।नचैवंनपुंसकेप्रथमैकवचनेनदितदोसाहायत्वाभावेननेभ्यःकुले
भ्यामितिइत्यादौनिषेधेनस्यात्वनोनचेष्टापत्तिःयत्तदोश्चग्रहणंकर्तव्यमितिभाष्यमेनेनत्यामेरितिवाच्यं।■सौपत्वशब्दस्यकापिज
त्ववर्णान्तत्वादृष्टंततःपरविभक्तेसर्वत्रनिषेधइत्यर्थात्।वस्तुनस्तत्रापिरूपविवक्षास्त्येवपरंतुनादृशरूपान्परत्वंविभक्त्यादिनानु
पत्तिकासाविधिन्नंग्राह्यं।अतएवचाविनिसूत्रस्थभाष्याविरोधेननचद्विवृनस्त्वानिस्त्वात्स्मसाभिःशंकितं।अतएवकुमारीत्यादि
उदात्तनिवृत्तिस्वरनिषेधशंकापरभिन्ननिषेधात्तत्रासिद्धवसूत्रस्थभाष्यविरोधेनतन्नपिनश्चनपंचानामित्युसिदाहरणएतदर्थं
भाष्यद्वानावचनमारब्धंअतएवकेभ्यःकाभ्यामित्यादौनिषेधइतिभाष्योक्तमेवरमणीयंराट्राजापरमराजाअडित्यंचडिकिंनतोनुमत्
कारोगृत्सनेप्रवचनलोपोनास्तिनत्रैवम्।■निषेधोयथास्यादित्यर्थः।प्राचांप्रसंचांआघेसावेकाचइतिसाभिःप्राङ्शब्दस्यानिगंतो

चना। विति ह्रर्वपरस्मादनिस्वरेणाद्युदात्तस्तदेकादेशोप्युदात्त एव। यदि तु अनिगंताच्चनाविति सनिसक्त विभक्तिस्वरस्यापि बाधकं
दात्तादोमेदाहरणं वस्तुतस्त्वाविति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्तदास्तु प्रथमकारस्यापि ग्रहणं प्रतीचोवाह्नुनित्याद्युदात्ततुधांदसं कुङः किंतं
तएव हरिनिकरो। नित्तं न निवा। क्किं च नदितो सव्निद्युभिरिति ङिड इदमिति प्रामस्य निषेधः ननु दिव शब्दः फिट्स्वरेणांतोदात्तो वाकरस्य।
निके दुकारः। त्वादनुदात्त अस्वर· कोवासर्वथापि अंतोदात्तत्वाभावात्कथमत्र साम्प्राप्तिरिति चेन्न। दिवउदित्यत्रोदात्त उकारो निपा
तनतस्त्वस्त्येषात्। नत्वोदात्तनिपातनसामर्थ्याद्विभक्तिस्वरप्राप्नो दिवो धातुरिति निर्षमिति अह विभक्त्युद्युसादावंतरंगप्रच्चनि स्वरस्य प्र
निसिष्टनथा बोधनचारितार्थ्यात्। दिवेदिरा च इति अजनो ङिः इसैसेवभवति नेचान्यसावेकाचस्तस्यापवादोयम्। अत्रसप्तीत्यनुवर्तितं न
नु फलं तु न्नानेन रिजन्तस्त्पिद्रूपं न इतिस्थानिवद्भावेन ननः परत्वात्तावेकाचः इति अस्य प्राप्तिः इदं च नाम्यन्तरस्यामिति सूत्रे भाष्ये स्प
ष्टवेदैकचिरातिना द्युदात्तं पथमानं तुध्यंदसत्वाद्बोध्यं एतेनेन साचितिनानुवर्तन एवं च अत्रार्थपांसीत्यत्र नरीत्यस्य द्युदात्तस्य दर्शनादिरू ४८९
पास्तं। लोके तु नरीत्यंतोदात्तस्यैवेष्टत्वात्तत्त्वयोगविभागसामर्थ्येन विविकल्पे लक्ष्येन अन्यतरस्यां ग्रहणे नव्यवस्थित विभाषात्व

बोधनादिष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। प्रत्युत्तस्य संबंधे योगविभागस्य रासिनित्योदात्तत्वविधायकत्वशंकावारणार्थत्वेनान्यतरस्यां ग्रहणस्य चरितार्थ
त्वात्तु भाष्यनुक्तव्यवस्थितविभाषास्य अत्र प्रामाणिकत्वाच्च निपातेस्वरं नंकषत्वितइसंनोनशंतिवर्तनेति नस्य यस्यांतः स्वरितस्यादित्यर्थः क
तुनं निति किं कर्तव्यं अतः किं नवतनपर्यायणां धनौमभूतामूक्तन उदोस्पदेवउत्। इदुस्ट्भ्यामौदितासौ इति नित्यस्य ग्रहणेन न दोषनास्यातुनास्य
दीनासमाहारद्वंद्वः अत्रोपदेशग्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यां ङिदद्भ्यामेव संबध्यते। न तु नास्यनुदात्तेद्भ्यां। उपरिशयनस्तुपदेशाङिदिति कर्मधारयः
रत्नस कङ्कारेण चोपदिश्यमानस्य विशेषणं नदन्तविधिः तेन नंडिदं नाकारांतोपदिश्यमानादित्यर्थः अदुपदेशादित्यस्य यथाश्रुतत्वे हिदं नोहथ
इदित्यत्रापि स्यात् कर्तेति। स्तुद्भ्रात्मनेपद प्रथमस्यादारौरसतासि। एकवचनेउदात्तं निति निस्वरेपि इत्तरफलं विशेषडिन इति अस्याप्युपदेशविशेष
णत्वात् तेह शृणुतु गीरि नहव अत्र शुद्रनिर्देशेन ङितन्च अनुबंधनाम्नेकांतत्वात्फचंच स्विडो पिङिडंतत्वमिति चेन्न। अनुबंधे पेकान्तपक्षस्यैव वस्तु
त्वात् कित्वात्यूपच विशेषणसामर्थ्यात् भविष्यतीचनस्यनमिति। नचोन्नंनथादात्तन इथं नइत्यर्थे वीचूलोपटूपसत्वेर अप्रसचपित्वाशित्वेशिष्टे
नाकारोपदेशएव नातस्यात् अकारांतोपदिश्यमानो भवस्येवचिन्त्तरोपीति परत्वादिति भावच वर्धमान इति। उक्तआकारभक्तत्वापदाग्म्मारनित्य

पन न तस्य बाधकत्वमिति न दोषः। न च वर्णग्रहणेन तस्य ग्रहणे आकारान्तोपदिश्यमानादित्यर्थेनेह वर्णग्रहणभावात्। यद्दपमाण इत्यादावपि अन्यत्र
ससमुदायवयवत्वानभ्युपगमात्तस्य बाधकत्वमिति वाध्यं न तु पञ्चमीति स्थिते आयन्नादि पूर्वपदे शिक्षावादेनौस पि लसार्वधातुकानुदात्तत्वं चाद्दित्यादेर्न
रंगत्वाद्यनो गुण इति द्वितीयेऽपवर्गाभावादेनाप्राप्ताभावादेस्तत्स्वराप्तिः अंतस्थावस्तुभयआश्रयणे निषिद्धतत्प्रवृत्तावपि व्यापवर्गस्येनेनानिरे
शाद्वा। यच्चन इत्यादौ सावकाशत्वादूनत्वं वर्गतिनयुञ्जन इति चेन्न। इष्टापनेपचंति विद्यमानित्यादावाद्युदात्तत्वं। नुधांदसत्वादित्याहुः स्व
रितनिभिन्नसमुच्चभत्वं चेत्यान्ये। पचावइत्यादौ दीर्घोच्चारणेनेषुपदेशग्रहणादिदं मद्व्रतन्ने पचादित्यादावपि शयः पुरस्तयासुट्सहितस्य सार्वधातुके
स्यानुदात्तं भवत्येव यासुटनुदात्तत्वात्ताशीर्लिङि चिनुयादित्यादौ च सावकाशं अदुपदेशादिति न परकरणात्क्रीयानीत्यादौ लसार्वधातुकानुदा
त्तत्वं तु यासुटः परत्वात्प्रसयोरितिपरिभाष्यया नेह जाद्दिशत्रुमंतिके एनत्परिभावाप्रवृत्तन य एवाकारान्तोपदिश्यमानादिति व्याख्याने अन्यथा वर्णग्रहणे
शानप्रवर्त्तेन ध्वंदसो ब्यांबासर्पः नन्नन चास्ते इत्यादौ लुम्प्रशाय गृहीत्वादुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं सिद्धमिति व्यर्थमनुदात्तेनुदि ४९०
ग्रहणमिति चेन्न लुप्तविकरणमादायास्याप्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात्तत्त्वानु नेनास्त्यादिजंनोदात्तं सिद्धं। प्रत्ययलक्षणस्यानिपमार्थत्वितदावस्य

कत्वाच्च प्रसंगात्किं विद्व्यनेरुणद्धीत्यादौ समिद्धत्वेनेनन्त्र्यपतितन्यायेन विशिष्टस्य धातुत्वाद्धातुस्वरेणैवोदात्तत्वमिति येन विधेरिति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। श्नमो मित्वेन परश्चेत्नि परत्वस्य न तत्राप्रवृत्तेर्नो नसंनियोगशिष्टाद्युदात्तत्वस्यापि न तत्राप्रवृत्तिरिति निरोपनिघातेन तस्यानु
दात्तत्वे प्राप्ते सति शिष्टो धातुस्वरस्तन्नेष्टव्या इति तदाशयः नचैवं रुन्धः इत्यत्र पूर्वोक्तिइत्यात्र प्रमउदात्तत्वे वर्जमानस्वरेण न तस्यानुदात्त
त्वादिति वाच्यं। सतिशिष्टोपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इत्युक्तेरदोषात्। हन इति अनुदात्तोपदेशेति न लोपोऽदन्तेद
निरदन्तोनन्तूपदेशे निघ्नानः इति निघ्नशब्दानामधनोध्वानसलुगभावध्वंदसत्वादेनेननास्यादिम्भःपरत्वाभावादिदं विसंभितपात्ने।
दिव्यमान इत्यपि प्रत्युदाहरणं न च सतिशिष्टनुपेन्स्वरेणाचानस्वरस्याबाधपतिः विकरणस्वरोलसार्वधातुकस्वरमेव न बाधते
इतरसार्वधातुकस्वरं तु बाध्यं न वेति वाच्यं स्वरमानेत्यस्मिन्सूत्रे सार्वधातुकस्वरमात्रबाधकस्यैव भाष्ये व्यवस्थापितत्वादिति
दिक्विदिभ्यां लिङ्लुङोनुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे इध्यातेत्यादौ प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनैवव्यवस्थाननुतास्यनुदात्तेदिति सूत्रे भाष्ये विदी
धिस्विदिभ्यः परस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यर्थो लभ्यते न कर्यांनिषेधजारम्भ नेइत्यतआह एतच्चेति एवं च तज्ज्ञाप्यविरोधाभावात्तत्सूत्र

स्वंभाष्यंमो टिवादरुतिभावआदिसिचोमस्सयस्वराप्दोप्पायेपूरलाच्चिनइलेनंबाधनेयाशिष्टमिनिपक्षेचिनइतिमध्योदानंएवंमाहि
काष्टमितारोएतदंभावेमत्तपस्वरेणानोदानत्वंसिचश्चित्त्वेनानुदानंपदमिनिपरिभाषालब्धमगमानुदानत्वावाधेपिसार्वधानु
कमत्तयाघुदान्तत्वसवाधेमानाभावात्।विकरणस्वरस्यसार्वधातुकस्वरावाधकत्वान्नेसाहुः।अनिटः परस्यापिनउपसंख्यानं।
माहिकर्षपक्षेआघुदानंपक्षेअंतोदानंनचमाहिकार्षीदित्यत्रापिइटपिञ्चस्यापस्वरमानोनिइटः पूर्वमंतरंगत्वात्स्वरेष्टतेनेतनइ
टिवेत्स्येवलक्षणस्येतिन्यायेनपुनरुदानत्वनएवात्रभाष्येमाहिकार्षमित्येवोदाहृष्टोभाष्योदाहरणस्योपलक्षणत्वात्स्यभेदन।
न्यायामहत्वेनेश्चविशेषनिधानविषयाभावाच्चभवत्येवतत्रापिस्वरद्वसान्येयेत्सिसेटिअत्राचरनिवनइतिभाष्येस्पष्टअंगेने
भोविहितोस्थलसेटनहंनेपरहडंतःआदिनइद्दृशावासुरित्सयपक्षेलिस्वरःआदिर्णमुलित्यतोअन्यतरस्यामित्यनुव
र्तमानेवग्रहकामिर्विकल्पार्थसहारेरपिकार्यमायचतीसादाहृआदिर्वोतिअन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेफलमाहयदेतिपर्या ४९२
येणोनित्यनुयुगपत्तुअन्यश्चवैरत्वारोयुगपद्ग्रहणालिंगात्।लथलिकिंतुस्यविपसेटितिकिंयपापहृड्ग्रहणंतु।परेउ

गमत्त्वपादानत्स्वर्थंस्यात्ननन्नथयपाजुस्वविभेत्सारोचनुगर्णपथिपेत्सारोत्रयाणांएवंमिडभावेपिस्यात्।सेडग्रहणान्नसेडोभैववनिएवंचपाठेस
त्रलिस्वरएवअंगेनेभेकिंविभेहिपपथिपेत्सारोपरत्वादानोयोपजंचालसेनास्तीनिविहिनइसुकंउसोनमंमिनिमत्तस्वरापवादो।अहृपावनिपा
वहुकादधिकारणेनोपःश्रीणमार्थकर्वमणिवाननोमनिसमासेत्तदुनरपदमचानिस्वरइनिमत्तयः॥ इतिमत्तसयस्वराः॥ समासस्यपक्ष
श्रिपमिनिपष्टीनत्तुषः श्रीराष्ट्रीकारस्योदानत्वेआंनरत्नम्याडिपत्।प्पुरागःहृस्वरमात्तौव्यंजन।मविषयानवज्ञावामाजदपदित्यारोषकारा
कारोकारउदानःपर्यायणानानापदानांस्वरेमामेपमारंभेउदानस्वरितग्रहणमनुवर्तमाननइतिवर्तते।पूर्वपरसमानाधिकरणान्नएवंचपूर्व
परस्यप्रत्तनिभावस्तस्यपोरुदानत्वारनपोःप्रकृतिभावव्वारणेतिभावःपष्ठपूर्वपदस्येत्विचरभवःननत्समयुवद्वहुव्रीहि।विनिकिंराजपुरुषस्त्रे
तुसमपादइसत्रउदानस्वरितोउक्तःपूर्वपदकेसावकाशंसमपादइनिसमशब्दस्तत्त्वमसिमित्यनुदानहरदनःहरदनसूत्रोडुमविधेत्वादपार
राष्ट्रोष्टपादित्यादाघुदानःनचत्रापिन्नूवरस्तत्तपिसमासांनोदानत्वंभविष्यतिप्रियविश्वइत्यादोतुनएकमदस्योरुदानयोरसंभवेशस्योक्तत्वेना
संभवाभावादितिचेन्न।सत्यपिसंभवेबाधनंभवतिलिंगकारादरोपअन्यपादानस्वरितयोःसभावेज्ञापकमभावान्मनुष्यनाथस्तनोभयोःसमावे

शास्रादित्याहुः नस्वरूपेतुल्यस्वेनइतितुल्यशब्दोपूर्वंनआघुसनः मंदयसत्त्वमितिपरत्वंपनाघरः शन्नादेशः नस्याद्व्यादेस्तत्वादार्थअनुकत्वेनस्वभावाः द
दुपदेशादितिनिमित्ताभावेमस्यघुदात्तत्वमेवनित्वेपस्तुनत्वंप्रतिसार्वधातुकत्वाश्रयणात् धासिदृष्टाविधानात्रावेपत्वंशक्यं। इत्थंमंदपशब्देनोदात्तत
सत्युत्तरत्रुपेयाप्यिष्ठादसत्वान्वित्वाभावननुपरमंकाएकपरस्यपरमेणएकारकेणपरमेणकारकेइत्यर्थेसमासेनेप्रसंगद्वितीयाशब्दोच्चारणंविद्दित
स्यैवग्रहणात्।शास्त्राणि।गौरादिङीषांतः अन्तपेनकुनिपातनत्वादेवसिद्धेनस्त्र्यन्तमकरिणित्यादौपरस्यापिस्वतत्वरस्यवर्द्धनार्थंअव्ययीभावसनि
शिष्टमत्स्यस्वरबाधनार्थमतिस्वरस्तत्रसतिशिष्टविभक्तिस्वरस्यचबाधस्तत्रसतिशिष्टात्स्वरस्यबाधनार्थमित्येकेभाष्यत्वेनदर्पवचनानेवारव्या
निजनुदात्तंपदमितिसूत्रेकुग्रहणंवादिषुपाठाभावात्।केचित्कादिष्वेवकुःपाठइत्युनपाठःएवंचाव्ययत्वमपिनस्यास्तिअनत्याहुः स्नात्वेति
अत्रसमासान्तोदात्तत्वमेवनच।मयूरव्यंसकादिष्वेवात्यांतोदात्तत्वंनिपातस्यकिमनेनेनिवाच्यंस्त।मित्यनंत्वपदंत्वेनमित्यादिवारणायपरिगण
नस्यावश्यकत्वादितिकैयटः।भाष्येतुनंत्वादानिपातननमाश्रित्यपरिगणनंमत्वास्व्यातंतस्याथभावस्त।मित्यनंत्वयंपदेनमित्यादौपरि ४९२
गणनवादिनापीत्याशाभारादित्वापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यतएवेतिमुहूर्त्तसुखमितिकालाध्वनोरितिद्वितीयाकष्टश्रितसादौअहीनद्वितीयेति

भाव्यंवनान्तिनस्त्वादौपापादित्वरत्नमित्यादौ।णिनिस्वरः घः पारुक्ष्मप्रकृत्यादिनाचेतिनिनस्मान्मुहूर्त्तसुखमित्येद्विनावोदाहरणंनितिभावः भोम्यो
ज्योत्स्नमिति।ह्यनतुष्येतिसः ह्यसारोत्सत्वक्षत्रणप्रतिपदोक्तपरिभाषानवर्तन्तेइतिकृष्णिश्चित्।ह्यष्मसारंगइति।ह्यष्मसोदितौवर्णानांनणेत्तादेरत्य
वेदनुदात्तस्यास्मृत्यमाण्याचेरितिप्राप्तानोदात्तः अत्रसूत्रेएकवर्णग्रहणंबर्पर्वणावर्णेनितिप्रतिपदोक्तसमासग्रहणादित्याहुः आरिव्रगाधमिति।अ
रित्रनौकाद्यंनस्तगाधंतेनस्पृश्यमानत्वमित्यर्थः सष्ठीसमासात्पतेनपुनरव्यामएवेतिसचनिर्गृध्नोधियेवेतस्पदेनन्तादाधारिभनेसस्वरयोशः नम
दनेदायादः नसभावोदायायदायादानंनसंबंधेवाप्रत्ययेनोनुत्ससत्वएषादायायादायादाद्व्यानियमानेदायएवचननियमादायादमहीनास्त्यर्थेदंडादि
त्वाघन।सचोपपन्तिद्वित्वानपूर्वपदभूतोदायएवेतिवोध्यम् धनस्यदायादइतिस्वामीश्वरेतिसंबंधसामान्यषष्ठीनेनसमासः परस्पादायादइति।अत्रस
मासांतोदात्तत्वमेवगमनचिरमितिविशेषणसमासः स्पृद्वंद्वंनसभावावास्त्रित्वात्चिरलघुपोः कालकष्टवाचित्वेपिप्रत्ययेनेचिरकालभावितिलघूपो
गिनित्वार्थेचिरलघुः पोर्वर्त्तनान्तसामानाधिकरण्यंएवंचचिरलघ्वोःपूर्वनिपातः प्राप्नोति।तन्नोमयूरव्यंसकादिसमासोजंत्वाहुः सष्ठीसमासस्य
स्यन्येप्रतिबंधिनापनेइति।कार्यसिद्धेः प्रतिबंधकंजापनेइत्यर्थः प्रतिबंधिराष्ट्राआवश्यकेणिनिः।सूत्रलघुमिति।सप्ती समासोपं।सूत्रपदेनेति।

सत्रमिपेरोत्सर्थः।उचारः पुरीषक्रिया।घर्जनंनइति।मूत्रशब्दस्तिविमयोष्टेरुचेनिष्ट।असायांनइत्सन्येनिवानेति।भवानाभावोनिवातंनिरुधेवा
नायस्मिन्निनिवाकुटीनिवानमिति।आद्येकुघ्यादिहेतुकेर्थेवर्तमानाकुम्भारयोनिवानशब्देनसमानाधिकरणः।अंत्येनुस्पष्टमेवतत्।राजनिवा
नइति।राजपार्श्वइत्यर्थः।सप्तमीसमासोयं।रज्जुशारदमिति।कर्मधारयः।रज्जुशब्दोरज्जुवधपाचोप्तनेवर्तनेदा।नीमेवकूपादुधृतंनवंजलमि
त्यर्थः आगुदानइति।स्तनेरस्तमूलत्वोपश्चेत्यर्थः।उनिदित्यधिकारात्।उनमशारदमिति।शारदिभवमित्यर्थः।कागध्वयुरिति।कर्मधारयोयंच
रणविशेषुरूढः।दौवारिककषायमिति।रूढिशब्दोयमुक्तकषायोर्थचारिः।सादृश्यइतिसादृश्यवाचिमंतमनुरूपेइत्यर्थः।पितृशब्दोनोदात्तःसृन्ने
नत्वात्।नीयासमासेननत्पुरुषतुल्यार्थेनेनैववस्तिद्धेद्वंद्वदासाः।सदृशशब्दोनिअलुक्वसमासार्थंपित्रसदृशाइत्यादौसप्तमीसमासात्वनभिधानान्ने
त्यपिवकुशाकः।एवंचदार्सिशब्दस्यांनोदानत्वयोदानत्वमणरइतिविभक्तिरुदानाइत्यादिपूर्वसदृशेत्सत्रनिरूपितं।नसादृश्यमिति।यत्रहि
मनियोगेविशेषसमर्पणार्थंपूर्वपदंतन्नैवेदमितिसादृश्यग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयतइतिभावः।परमसप्तसममिति।समाहारेद्विगुःउप ४९३
सर्जनात्त्वहस्वः।पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः।परमसप्तमसमइतिनपपाठः।वाजिणइति।वणिगेववाणिजः।प्रज्ञादित्वादण्।सप्तमीसमास

इति।मरस्य।मद्रवाणिजःमसमेवेंद्रेपुगत्वाम्यवहितंनार्थत्वनैवंसप्तमीपूर्वपदस्वरत्वनिस्वरेणैवसिद्धेगतंग्रहणमंत्रमर्थमितिवाच्यं।सुप्सुपेनिलक्षणस्यस
मासस्यइतिपदोक्तत्वाभावादितिभावात्।षष्ठीसमासार्थभावस्यकस्यपरत्वानन्नापिषष्ठीनिरित्साशयः।समेपात्रोपहे।नपुंसकेइति।नपुंसकवाचिनिपुरु
षेत्यर्थः।तुल्यप्रमाणमिति।पात्रशब्दोद्दिष्टेविषयेतुल्यमात्रारणवर्तनेइतिभावः।अल्पपदविग्रहषष्ठीतत्पुरुषः।सुखप्रियापराणीत्यादिनिकरणवचितं
गमनसुखमित्यादिकर्मधारयः।गमनस्याविशेषणत्वात्पूर्वनिपातः।मयूरव्यंसकादित्वाद्यथौनोचसुखत्वमीयपथाः।भोत्याभिवारादिरुपत्वमितिप्रकरणेनत्य
सनिरस्यमतिप्रसर्पणागविभागोयथासंख्यमित्यर्थः।पञ्चवैश्वदेवपर्यस्यवैवा।चिमतिशब्दोत्तरपदेपूर्वपदंनपेत्यर्थः।गृहपतिरितिगेहेहकइतिमसपोनोयद
शब्दोनोदात्तइतिनिग्रहइत्यर्थः।यन्वयकिंदृपाक्षिपतिविग्रहःनञअर्थत्यर्थः।नभूवाकस्तत्वेसमाहारद्वंद्वः।भूपतिरित्यादयः।षष्ठीतत्पुरुषाअंतोदात्ताश्च
पकिंकिंवंना।अस्थउप्तस्यपानेः।वाधुवर्तंपत्यावैश्वर्यंइतिआभेषिकल्पायाः।अस्तित्वाभवसायइतिनृद्विषयोकः।कोटिकशानमित्यर्थः।गमनन
इतिः।संभाव्यनत्सेननान्तेनिविशेषणसमासाद्यावर्णविस्वरः।भूतपूर्वेभूतपूर्वार्थेपूर्वशब्देउत्तरपदइत्यर्थः।आधपूर्वइति।आढ्यपूर्वात्स्यापूनेरा
नश्चोपसर्गइतिपाठ्यपादरादिनाद्धः।आमशब्दस्याष्टाद्यस्वरेणांनोदात्तः।विषयेणसमासः।सविभक्तौपसर्गैणनरपदेपदेपितृपूर्वः।स

सविग्रारपसमीपारूढेः।संज्ञोरंगेनोदात्तः।गांधारीकमंद्रमर्हीनाचेत्याद्युदात्तोवाकस्मीरो।व्यवंनश्चनिमध्योदात्तः।सविक्षरिपुकिं।मयूरसविष्या।विस्त
ष्टा।गुणवचनेषुयास्याद्यष्टादीनिमध्योदात्तेत्यर्थः।अत्रविस्पष्टादीनिमध्यनिनिमित्तस्याविशेषणानितद्व्यस्त्वाकटुकादिराष्ट्रेगुणवचपिधरव्यपनिर्थीपूनर
निसामानाधिकरण्याच्चाबान्कर्मधारयाभावेपिमयूरव्यंसकादित्वात्समासनत्रविस्पष्टेगतिस्वरोविचित्रेबापस्वरःविचित्रेबहुव्रीहिस्वरः।व्यामोग
निस्वरेणाद्युदात्तसंपन्नोनोदात्तः।पटुनिंस्याद्युदात्तपंडितकुशलाबवंनोदात्तौचपरत्वनिपुणाबप्येवं।अन्यापवककं।अत्रसत्वनकेनाभुनरपदत्वासंभवेनसमा
मुख्यानंतरूनोग्रहणंबदितिनुपापैनैवसंबंधानेएवंच।अन्यकंनद्दत्यादिनाबवनिअवमशद्वेपापवनिचोनरंनरेपदेइतिपाठः।पाठांतरंतुअपारिकं।पनश्र
छमित्यादीनमयूरव्यंसकादित्वात्तिषेणसपरइतिपातोरक्षेदं वा गमनपापिष्टमितिपापवधाद्यादिष्टनृतिम्मनोत्सुक।अन्यपापापशद्वस्यगुणोपस
जनस्यवाचित्वाभावात्।नतःसनस्यादितिबोध्यम्॥ ॥कुमार।कुमारशद्वःपूर्वपदंतथाकर्मधारयइत्यर्थः।अत्रकुमारश्रमणादिभिरिति
समासस्यैवग्रहणंमतिपरोक्तत्वादितिकेचित्।अन्येतुसर्वकर्मधारयग्रहणं॥एवंचकुमारब्राह्मणइत्यादावपिप्रवर्ततइत्याहुः।नत्वपूर्वस्वरोवे ४९८
इआदिमतेआदिरितिनिषधार्थेप्रथमाकुमारशद्वःप्रकृतिस्वरेणपेःस्वरकःप्राप्तःसस्वरआदिरितिसूत्रार्थफलितकुमारस्यादिरितिएनेनोदात्ताधि

व्ययभावादिदमसंगतमित्यपास्तं।पूर्वेगुद्यपूगेणएतशुचित्तुनरपदेकर्मधारयकुमारस्यादिरुदात्तोवेत्यर्थःकुमारश्चेसेवेतिमतिपदोक्तग्रहणप्रदेसमा
सांतोदात्तत्वंबाध्यंपच्चारवेविरितिनतद्विनापैदिरुप्रमाणेयोद्विगोर्नित्यमितिमात्रचोद्योपंच्चारवपरत्वादैशेनरंगतान्पूर्वस्वरःपश्चाद्विभक्तिनिमित्तकार्यंआ
त्तनपूर्वपरिभाषात्मानास्त्येवानित्यविधिस्तत्सदादवेदितेकिंचस्वसानिबत्वेननिमित्तविनाशाभावानतत्।सत्येपिनदोषःचनस्वरेणेतिनिषेधःलोपाआदेशस्ते
वनचिपिधानत्कालग्रहणेनकालवाचकानांग्रहणंनदाहृदशमास्याइत्यादिपवकपालइत्यादिपंचसुकपालेषुसंस्कृतनइत्यर्थेद्विगोरगनपत्यनिलुकपंच
सूरासवेसूकृतरतिनचोक्तनमित्यगोलुक।पंचभिरश्वैःक्रीतनइत्यध्यार्द्धेनिकोलुककद्विगोरितिनिमासेविभाषेपंचत्वारितयोरितिभवतिनीपक्षेनोदात्तत्वंबो
ध्यं।पंचविनस्तिरितिपात्रचोलुकदपस्तचोवाअकाव्यादितिपंचमीप्रथमार्थे।एवंत्रइतिनेनातोदात्तइत्यर्थः।अनत्वरेइतिवाश्विमित्तकेनेत्यर्थः।न
पाधादिसूत्रेणबाधितइतिफलितंत्रयाणंकालत्वाद्रूपस्यायजंतत्वात्।परिमसुलरउआरम्भापंचसूत्राणिद्वंद्वाप्यपिभावविषयाणिपरित्रिगर्तनमि
तिअव्ययपर्यपपोरपपरीवर्जनइतिकर्मप्रवचनीयत्वात्योगेपंचमीअपपरिबहिरित्यस्यापीभावःप्रतिपूर्वाठमिति।लक्षणेनाभिप्रतीतिमसासप्रपूर्वेति
अव्ययपेदिभक्तीतिसमासवर्णपानादवनपोरितिअनोनरूपगुराद्दिपंनइतिभावःअभिप्रतीतिइतिविग्रहेअस्मिन्समासेनःपतीत्यादेमाभूदित्यर्थः

क्वचित्तु नैव पाठः लक्षणाभिनिवेशात् । रोपेणाऽऽजन्यग्रहणमिति । अथ कद्रूधीनां ० राजन्यत्वाभिधाना । दिसर्पः संख्याः पञ्चन् । पूर्वसूत्रान् द्वंद्व । निपा
ठाद्द्वयेनेन दान्नयोद्दराच्चमेऽस्सादौ धांद्दसत्त्वबोध्यं । आचार्योपि सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्थाने प्रथमैकवचने पाणिनी परोठौपाइनिपाणिनेरोठम्यथन्नाऽस्त
र्यत्तन्नभोक्तामभीन रस्तथैवापाणिन्यगोत्रोऽस्नं नत्त्वाभावाभ्रोठोनठ्यथमनिनिषेधाचेजश्च्वेसएयनेन ट्टाथः आचार्योपसर्जनग्रहणं । आचार्योपस
र्जनांनेवासिग्रहणं । द्वंद्व विशेषणमिति । ननु पूर्वपदविशेषणं व्याख्यानादिति भावः न फलमाउसकत्यमिति । धांद्दसअनिथांद्दआधीयतेऽस्तथर्यः द्वंद्वे
किं आपिशलशिष्यः पाणिनिषः आपिशलपाणिनीयाः कालेकाजौ अन्नगणे विभक्त्युन्नपाठे वचनविवक्षार्थः कूर्मिः तत्र जाना : कुजानानानकुजपः
ज्ञनस्य कुजपस्य चापत्यमित्यर्थे ञ्राणंनावैनौ कार्जकजपौ सावर्णिमाडूकेयोऽवंतिश्मकाः पैलश्यामकर्णेयाः अत्र बहुवचनमविवक्षितमिति वृत्ति
रान् । कपिश्यामकर्णेयाकेचित्तु पैलश्यामपर्णेयाकपिश्यामपर्णेया इति पठंति तैत्तिकाल्यपंचालेयौ अत्रापि बहुवचनविवक्षितानां कद्रुकपार्वते
याः पार्वतेयाः तस्येपठंति शाकलः सुनकाः शाकवलशालकाः शालकवाभ्राजावर्गिमाहुध्याकुंतिसुराष्ट्रचिंतिसुराष्ट्राः तडिवनंडाः अविमनका ४९५
मः दध्याः बाभ्रवशालंकायनाः बाभ्रवदानच्युताः कारकावापः कठाकौथुनाः कौथुमपौकाः लाक्षीकुमारमोदपिप्पलादाः आसद्विपाठपतेसमासानोदानस
पुवसञरंतः सौश्रुतपार्थिवाः राजमृत्तेयौ यान्यानवाकोवृत्त । ह्युद्धकच्छ । वृषावेषु तन्युरूपइतिनानुवर्तिनं । एवंचाप्यापीभाकाघसंभवेतिद्वंद्विन पुरुषन्ना
धारणिमानीमानिपुत्र्कचैनत् अन्यपानत्युरूपप्रकरणे पर्यपरिके प्रत्युनि पंचसूत्रिन ट्टत्तास्यात् । परान्त्वबहुधान पुरुषा । एवं पुरादरणानी निवोध्यं पु
श्चकेसारिकर्मधारयौ उभयान्निकर्मधारयः सहीसमासो वा गोसारइतिसरेर्घञंनेनएयनेदएंनेन वा समासः नस्मादेवणिनगोता दीपुंगो मारदिगा भारती ५३
निवा विग्रहः । इएण्जादिभ्यस्त्वं नसादिरत्र कृत्यनेइलम्येकुरुगार्हपतासमानांभिति । एतस्मा भिनिद्वाचित्कोपपाठः मनोरमाविरोधान् समापिभिन्नानिपर
निआघयोपव्यासोत्रोऽसुगिनरेषां पंचानापत्याः स्थाने प्रथमैकवचनदासीनारायणिमिति बहुवचननिर्देशात् दाधर्याविनति रितिभावउपमसपांनइति च था
चानोद्दानइतिभावः केचित्तु नत्र निर्दिश्यलुवर्तयंनिनत्र । स्पंदावनांचव्यासोपामित्सनेन कुशेपयोपिएगेरपुदानत्वस्वीकारेण फलाभावादित्याहुः वृत्तिरपे
वंभृषेलिधनपत्वरमात्रं पुत्रः रिकृपुत्रांदयः कर्मधारया असूनोनञ्तमासआघुदानअश्लीव्योसादिअश्लीयाचासौदठरूपासत्याव एपरहितापिदठरूपा
करणत्वादिति हिनत्ता संस्थानमात्रेणशोभनेत्यर्थः निपाननादिपरिवृडवेवेत्यर्थः परिमध्यइत्सव्यायीभावस्तु नसूत्रे दीर्घनिर्देशात् वडवायाः परसंभवाच्च ।
निनिसिनइतिनित्साः सत्समनिनिसिष्टयोद्दारित्वानिप्रादस्यहितं । अपसेनस्तद्विनइतिरिलोपथ्यात्रार्थेसव्रह्मचारित्यादिवचनेनयीलोपः । प

णपकवत्वकर्मधारयवद्बहुव्रीहिग्रहणात्समासस्तु क्तसमासप्रकरणेशब्दपरत्वंशब्दोयदंनत्वादायुदात्तकेचिनुननुद्विर्नोपादस्तेवसिद्धमितिचेन्न। मनिपरोक्त्त्व
त्वतुल्याख्याइतिसमासएवतवृत्तेरेतुविशेषणात्समासनन्वजातेनिप्रतिषेधःसामर्थ्याद्दुर्घभीसावितिचेन्न। आनात्येतिनत्वा निप्रनिपभार्थंकिंतुन्यायात्ति
ज्ञार्थानुवादमात्रंनफलंतुक्रियावाचिनामनिपमेनहस्वनिपाने प्राप्तेतनिपमार्थंसूत्रइतिवृत्तावादनंस्पष्टंचेदंवृत्तादाविसादृस्यत्रस्वरविभापकेदृसनु
त्याख्याइतिवक्तव्येदासनुल्याथर्यावियोगपाठनार्थपरस्याद्विनपाठेनचनद्देशेपरिभाषायाप्रवृत्ते:अनएवमद्दानस्त्रेदृानमस्यायानत्वाश्वपरमश्वानि
स्वरेतिदेपरवत्तकंवस:संज्ञायामेवपरएपकंवत्तएवेतिनिपमार्थ:मिदंविविशेषणात्समासइतिभाष्यकैपरपोद्घ्क्तसंज्ञायामितिनिपमार्थंमिदंनदाद्दा
नु४ न्यत्रेतिप्रतिपदोक्तत्वादिनुवृत्तायोधेननेनसोपिभवतीतिप्रावःदास्याभारोदासीभार:यस्पनतुल्यरूपस्येतिकेचितु। पस्पसमासस्येतिवदंति। पुपरा
विति। पूपआयुदात्त:कुपुभ्यांचेसत्रनिर्दिसनुवृत्ते:प्रत्ननिविद्यतिभावएवायंस्वरइष्यते। अर्थैकेचेतनपोरारांभात्तेनकुवेरवलिरिसत्रनतदर्थैकिंग
स्करंवरेवार्थमिति। देवापदारभेनिविषय:नादर्थ्यचतुर्थीकेवप्रतिपदोक्तत्वाद्विनरक्तिनाभ्यांसमासश्चेवान्नग्रहणंगोहितमितिसत्रहितपोगवेति ४९६
चतुर्थीएवंगोरक्षितमित्यत्रनादर्थ्येचतुर्थोऽन्येनुहितशब्दनास्पमरत्ति:अत्रापितदर्थेइसनुवृत्तेअतएवा।सम्ब्रुवसमक्तत्रिविद्यतिभा

वएवचतुर्थीनदर्थइत्वसम्नवृत्तेर्नोज्ञापकाचतुर्थीनदर्थोयैतिसूत्रभाष्योक्तासंगच्छते। नत्यनत्रनसपसूत्रस्पप्रवृत्तिनिनसमप्रवृत्तिनिहितपोगेनादर्थ्याभावा
त्।नचहितेचेतिवक्तव्येवेतिसामान्यसूत्रंरक्षितार्थंपर्थेतिसूत्रोभाष्योक्तामपिज्ञापकमपितिभाष्याशयगुरुत्वादुनरक्तार्थतस्यावश्यकत्वाच्चेत्याहुः।कर्म
धारपअत्रमतिपदोक्तश्रेण्यादिसमासस्यैवग्रहणंनेनवैदिकपंडितरत्रनइदंचमहाव्रीहितिसूत्रेभाष्येस्पष्टंदानाद्वनमिति। अक्षतमिति। थेइ:सना
पद्धनारीनात्वोपसंख्यानमितिप्रतिपदोक्त:समासआद्दनमित्रिधेदक्तमपुक्त:नस्पक्तानोनरपदत्वाभावेनाप्राप्ते:अहीनवाचिनिअविभागवतैनी चि४
सर्थ:पाघादिस्वरापवादोयं। अनुपसर्गइति। नैवातिनिनाद्याद्यत्तिसिद्धावद्दीनइतिवार्थमित्याहुस्ततीयाकर्मणिक्षपमपिथ्यादिस्वरापवाद:क्तो
नासइति। त्पाउत्तरपदिना:त्वोनास:प्रत्ययोनर:परयोश्चेतिप्रपंर्यनस्पत्वादेशेदकारलोपप्रध्वंदस:भवेक्त:जरत्वरेठेपुनरेत्येधनीतिवदेरिडाग
मस्यचाभानुधांदस:।पूर्वपदप्रत्वतिस्वरेद्वतेएकदेशउदानेनोदात्तनस्वरितेन:रथपनइतिगत्सर्पत्वात्कर्तरिक्तगतिरनंतरगतिक्तिगत:पुरोहि
गानंनरंपदसामानाधिकरण्यात्रिपातनाद्दुनामिकल्पेपधनिदरदनगतिशब्दस्यतसंज्ञकशब्दपरत्वात्रसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरितिकश्चित्।
पुरोहितमितिपुर:शब्दोसिप्रत्यपस्वरेणांनोदात्त:पाघादिस्वरापवादोयं।अभ्युत्थइतिइत्युत्तरशब्दस्योघदेनसमासोपुरोहितमित्यत्रेवगतिस्वरे

णाद्युदात्तत्वमुत्तरशब्दः नञ्समस्य पुनरभिशब्देन समासः अयमेव समासक्रमो भाष्यादिसंमत इति प्रागेव निरूपितं । ननु स्वरग्रहणपरिभाषया उत्तरपदस्यैवं
नोत्तरपदत्वादपवादक्रमेण समासान्तोदात्तत्वं न बाधकाभावात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बाधकात् स्वरेण बाधकथाथादिस्वरेणाभेयमयोघसमासः न
न्वनं नञ्ग्रहणे प्रसोढुर्वक्ति स्वग्रहणपरिभाषया उत्तरपदस्यैवं नत्वे भेसनदानं नत्पर्सत्वादिति चेन्न । अनंतरग्रहणसामर्थ्याद्धि धनोरनंतरयोगनिवृत्तावपि
नेरभिश्च नन्तत्ये निरोषः नन्वभिस्वराभावेप्यमुत्तरशब्दस्य थाथादिस्वरेणांतोदात्तत्वापत्तिः स्थलेनुथ स्वस्वरसंसृष्टं । धनमुभयं । समासान्त
मित्यादिमंत्रे समासान्तनशब्दे आङः स्वरदर्शनात् । न चासौ मध्यान्तस्वरेणेति ध्यानिमयम समासेनस्याभावे पि द्वितीयसमासो थाथादिस्वरमध्ये
रुत्तत्वात् न च नन्तं बाधित्वा गतिस्वरप्रवृत्तेनं अमुत्तरशब्दे त्वबहुः पूर्वपदत्वाभावादिति चेन्न । धनोरनंतरत्व निर्व्याख्यानादेव योगविभागेनानंतरयोगनि
रस्तु पूर्वपदप्रसंगे निर्व्याख्यानादेवापूर्वपदत्वं निनाय स्वस्मद्ध्यनिस्वीकारात् । अन्यथा बेधमनुं प्रनिग निसेनन प्रति पूर्वपदत्वासंभवेन स्वत्राप्रसंगने:
एवं चामुत्तरशब्दः स्वरएव स्वर एवमेवानंतरग्रहणं स्वग्रहणपरिभाषापज्ञापकमित्यन्यत्र प्रपंचितं । नन्वेवमपि यस्वदितिवारणेन धनोरनं ४९७
नरनिर्व्याख्यानस्याचारितार्थ्येन सनिकर्षं शिष्ट्या थाथादिस्वरबाधकत्वमिति चेन्न । अर्हति द्वितीयेनिसूत्राद् उपसर्गग्रहणमत्रानुवर्तनेनैव

मुत्तरमित्यादौ अभ्यादेर्व्याप्ति निसिद्धौ । अनंतरग्रहणाकस्यान्तरेणापि थाथादिस्वरः बाधः एवं चानंतरसामर्थ्यात् पूर्वपदमित्यपि नसंबंधनेत्यादौ कारकपू
र्वस्यातिनि । अयं भावः कारकाद्धतेनिसूत्रे कारकादिति नियोगो विभज्यते तदग्रहणं चानुवर्तनेन कारकाप्रत्कांतानां सर्गानिकमुत्तरपदं अंतोदात्तं स्यादि
त्यर्थः एवं च डराज्ञेन रस्यादौ थाथादिस्वरेण स्वस्वरेण वा स्वरे सिद्धे दूरादागन इत्यादौ अमुत्तत्न्यायेन गामरं निगरनंतर इत्यस्य बाधनार्थमिनेद्र
कीत्यादूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वेपि गतिस्वरस्यादिष्ट्यतेनु थाथादिस्वर इत्यपास्तमिति दिक् । नाटोनतिनि । स्वस्वरापवादोयं । नकारादे
र्निनुमप्रत्ययस्यात्तनो भावात् । गतिग्रहणेन धनोरास्तेपेणनत्रमध्यनिकप्रसंयस्यैव ग्रहणाच स्वस्याभेदान्नग्रहणसंज्ञा प्रध्नातिकाले पत्तकारादि
त्वं उग्रहणार्थं नेनग्रन्थपिनेत्यादिसिध्यान्तिस्वरमध्यनिवेत्यायेनदित्वाभावेपि पूर्वनसत्वात् । यस्मिन्निधेवारित्येव सिद्धे आदिग्रहणं चित्तमयोग
नं । अनंतरत्वनि । अत्रापि पूर्वसूत्रवदेव व्यवस्थाबोध्या । आगं तुरिति नित्वना विनिपर्युदासेन न निर्वाहः । स्वतुत्तरपदमध्य निस्वरेण धानोरुत्सत्त्वा
पन्ने अंतोदात्तनाथा श्च न चेष्टत्वात् । किंवा नाविनिकिनः पर्युदासे प्रभूतौ संगतिमित्यादौ गतिस्वरो बाधिष्यतेन स्मानुनएवायं पर्युदासः अनुम
तुकिन्व्याख्यानेत्यादिनाद्युत्तादौ अंतोदात्तत्वमिति चेन्न प्रभूता वित्यादिसिध्यर्थं तत्र कारकानुवृत्तेर्न्यायपत्वात् ध्वनिमनारंभितत्वात् दु

णोचोदस्त्वसुष्टुनिमित्तादौतुल्लोन्नकरणीभूतायाकुचःसाध्वसिरित्यादिवकर्तृत्वविवक्षापंक्तिजंनत्वानदोषःनैवेचांनःस्वत्वरापवादःअंनत्र
दाइति।पचुष्युदात्तमहणंदुर्लभंनथापिगतिःशब्दस्याभवतीत्युकेउदात्तोवुसिमारोर्ईनी।निसएवांनसभवती।तिभावःअनंतरउतिअत्रापिपूर्ववदे
वव्यवस्था।अन्येनवाइति।अनरुपसर्गत्वाद्युदात्तःप्रसंचदतिनन्वतिगंततरसुक्कावपिप्रसंचइत्यादौमपिअतिगंतत्वानदस्मद्दतिदूर्वोदानचस्त्रअतिव
त्तंपूर्वपदस्यकार्यित्वेनाप्रूर्वविधित्वात् अतिगंतदतिनुमति चइत्येनशब्दत्वाचरितार्थमितिनेत्र।इगंतस्यायणादेशेज्झानेपिप्रतिषेधइतिवचनेनै
वनिर्वाहात्।एवंचप्रसंचइत्यादौज्झदुत्तरपदस्यचनिस्वरएव।परइत्यादित्तिचुस्वरावकाशःसाकश्रीतिअस्यावकाशःयपरान्चःउभयप्रसंगेपरत्वा
दयमित्यर्थवस्तुनत्त्विनष्टत्वादित्यर्थःएतेनास्मिन्समासेकनेविभक्तावचइतिलोपेज्झानेसतिसिष्टत्वाचुस्वरएवप्राप्नोतिस्यानाप्येकारैस्वरस्वरदाद
त्।अन्नचुरास्वरादितिततिशिष्टस्वराणांनोपलक्षणमितिकेचित् उदात्तस्वरितयोरितिसर्वत्रतेचे:पूर्वपूर्वोत्तरपदमितिगिनकार्यप्रहणेनःपूर्वमन ४९८
स्मिन्स्वरेयःस्याघुणिअसमहृतेःअध्वंडित्यत्रोदात्तादनुदात्तस्यैतिस्वरितःएवमर्थात्त्वस्यत्राप्येवमेवस्वरस्मुस्वरागतूदात्तस्वरापवादादिविभोपाणोस्पर
ईपदइतिपूर्वपदंवाप्रहत्नेस्यर्थःपक्षेसमासांतोदात्तःस्वत्वएवेतिरुपद्रुणवचनेनैनिप्रतिपदोक्तसमासस्यैवग्रहणदितिभावःअनएवमहुवी
होवपिइत्यकेचित्।परत्वाकिस्वरापेवस्यर्थःइत्याह्रःबहुव्रीहावपि।नितत्पुरुषाधिकारादितिभावःप्रथमोविरोपज्ञविरोपसंपतिरभिनवत्वं।
वनमप्रभवेपाकरणइति वैयाकरणानामयोपुरुषइत्यर्थकेसमासेअयंमंतोदात्तएकनरकतमौइमौडनयोश्चिवादेनोदात्तोमतिपदोक्तत्वादि
तिकनरकनमौमानिश्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणादित्यर्थःकर्मधारयतत्पुरुषेवेति।नेतार्थस्यब्राह्मणइत्यर्थेनदोषराजब्राह्मणइतिआद्युदात्तोराजन्
शब्दपक्षेऽत्तोदात्तत्वंराजशब्दोब्राह्मणेनाहम्मर्दत्तन्नइतिसामानाधिकरणपष्ठीसमासेनोदात्तत्वमेवयोगविभागेयथासंख्यानिवृत्यर्थःउ
९८ त्तरार्थश्चअत्रलिंगविशिष्टपरिभाषानेतिप्राप्तस्त्रेभाष्येस्पष्टं।एवंसमासन्तूपसमुदाय्रहणेपितानतेनवहोर्नवदितिसूत्रंबहुगोमतिस्त्वन्नअन्य
त्रेनेतिकर्मधारयइत्यर्थःक्तेनित्यर्थनित्यमभिरूपंकाल्याइति।अत्तंनसंयोगेचेत्यस्योपलक्षणमेनत्।छित्रीपासमासइति।छित्रीपात्सनसं
योगेछित्रीपापूर्वपदस्यनिस्वरापवादोपोथादित्वरस्यापासिकाप्पवादायांश्चामृशिष्यिनिवाचित्तुनरपदइत्यर्थःश्वामनपीनइतिपष्ठीसमा
सराजनापितइतिकर्मधारयराजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थःप्रसंसापष्ठीसमासोराजयोग्यनपाअधिकाद्येपमिति।अत्तरत्तनःभागादिरि
तित।महत्ताभागाश्रपित्यतःआद्युदात्तइतिचापिक्षिपतोइत्यर्थःधर्मपितिधर्मो॰॰नामश्राप्रजंमपदकुलेषुपरंपरायातःसदाचारःतस्य

इनपेतंनेनप्राप्यंवाधर्म्यंआचारवशादवश्यंकार्यमित्यर्थः॥देवणिनिभक्तानेव्याख्यानलभ्यहारिणुदाहरनियमिकाश्वबहुनिषष्ठीसमासा।विषो
हारित्ववरपकेणिनिःइष्णोनग्रहणमर्थःवादुवाहरणमिनिहरणशब्दःकर्मधारणत्त्वरेद्धारित्वरेणिनिचात्वरापवादानोभावकर्म्यवचन
इनित्स्वरवाधेत्तत्स्वरवाधस्यापिफलिनत्वादिनिभावचित्स्वराद्याविरित्स्वरपरत्वात्।मानुत्वगविष्टचश्चित्वंनुज्ञनिगवस्वादौचरिनार्थयुक्तेच
युक्तसमाहितःयुक्तसमाधावितस्यरूपंगोवत्सवइति।नन्वरनयागवांपालकइत्यर्थःज्ञत्स्वरासर्थःदित्स्वराचपूर्वविकनिषेधेनयुक्तेचेनिस्वर
एवेष्यनेगोविन्दगोसंख्याः।समिरवइनिकः।विभाषाआस्तेज्ञथरेशब्देयुक्तवाच्येवा।निभाषाविभाषेयं।पापंचरितिस्विवाचकेपरेरत्वर्थगो
त्रोने।आद्यपोरर्थग्रहणमत्स्यपोरासग्रहणंअपत्याधिकारादन्यनलौकिकंग्रहणादाहसुश्रूनापत्यसेनियाणवब्राह्मणयोर्गोत्रत्वेनप्रसि
ध्यभावात्।ग्रहणंओदनआपाणिनियाइतिओदनकामत्वेननेपांत्तेपः।अंगानिमैत्रसुराब्यनिरिक्तमथंमैरेयंनद्याचकेउत्तरपदेनरथारंभ
कवाचिनिपूर्वपदामनुदात्तमित्यर्थः।आसवोनमथंभक्ताख्याम्नभक्तशब्दोनत्रअदनीयवस्तुमात्रपरभिक्षाकंसादयषष्ठीसमासाः।बहु
वचनात्स्वरूपनिरासेसिद्धेआसोक्तिराधविरोसस्य।भिक्षादेर्ग्रहणमर्थस्यादुःक्रियामात्र।मिनिनद्रव्यमित्यर्थवहुव्रीहिरितिनिसष्ठीसमासो। ४९९

त्वंनोरानत्वंगोविद्धाः।अभ्यमानार्थेचपुपूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थगवास्त्वंत्वेनिएवंचयत्रप्रपयोपमानभावसंभवतिनत्रनथायोत्यमितिबोध्यं।अ
केजीचिन्नी।कविकार्यसमासेकप्रत्ययान्तेउत्तरपदेपूर्वमाद्युदात्तमित्यर्थःदत्तेस्वरापवादः।नंदंनत्येस्वना।दिजी।विकारयासमासेप्रकृतिनिमितत्वास
मासजी।विकार्यःत्वमित्याहयस्येतिमनिपदोक्तत्वानित्संकी।डितिविदितिसएवेदम्।अकथ्यद्रएंतुसष्टार्थ।मात्रा।मिनिप्राग्देशवर्तिस्थुलाद्यणीक
मित्याद्यप्राग्देशवार्तिनामिति।आ।जी।विकार्यमिदंउद्दालकेत्यादीनित्संकिउनिसमासनवपुष्येनिषष्ठीसमासः।नउक्तइतिअथिलतत्रस
र्थःश्रुकस्मिश्चिकत्यिनपरोनभवती।नियुक्तेइत्यनेनसिध्यतिशिल्पिनयुक्तेचेत्येवसिद्धेत्तनप्रतिषेधार्थवचनंसंज्ञायां।अत्रा।णि।नि।शिसि
न्यिचारानप्रतिवर्णनेअयुक्तार्थमनियुक्तार्थेद्धिजःप्रतिषेधार्थवचनंगोनंनिपातशब्देपरेएनेआद्युदात्तार्थसर्पवसानंवधनरज्जुरत्वंविणिनि
लिन्नंतेडनरपदेपूर्वमाद्युदात्तमित्यर्थःअत्रसंज्ञाग्रहणमनुवर्तनप्रतिसूत्रेभाष्यादौनेनाश्वारूभोजित्यादौनत्स्वरएवउत्तरसूत्रस्थभाष्यानुन
नुवर्तनपनेप्रतिपत्ते।तत्समूपपोविदुःवस्तुनउत्तरसूत्रेपिसंज्ञायामित्यस्यासंबंधेनकश्चिद्दोषउपमानंशब्दार्थकिंधनुसज्ञानिकेएवणित्व
नेपरेइत्यर्थउष्टक्रोशी।नि।उष्ट्रइवक्रोशतीत्याद्यर्थेकर्तर्युपमानेइतिणिनिः।एवेकिंउपमानमेवेत्येवंनियमोमाभूत्नयाखसाधी।आपि

त्सादौ पूर्वेणाद्युदात्तत्वात्तस्यान्तूकवंचीत्सन्नचस्यादिति बोध्यं। युक्तारो एते समासा एव गणे पठ्यन्ते। युक्तारोह्यादीनि एषु णिनिसेवासि रेयुक्ता
दिष्वेव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानीत्येवं पूर्वपदोत्तरपदनियमार्थमिदमिति केचित्। असंज्ञार्थमित्यन्ये सीरह्रादेनेति। अत्र समासस्य
१ रअवारेद्ह्रस्वरे प्राप्ते तदपवादेमनुक्तिनिनिम्नाभेन्तरपवादोयं एकशितियाच्छन्दत्र पच्छन्देनेतिकः शितिपदे असेनेति त्रिपदे बहुव्रीहाव
वान्तरनतुरुषः ननु वान्तरनतुरुपे समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वेनेति। पूर्वपदस्यान्तोदात्तस्वरेणाद्युदात्तं सिद्धं एकशब्दस्य कनन्तत्वादिति चे
न्न। उत्तरपदे शितिसनसद्धिद्युत्तराभाव ज्ञापनार्थत्वात्। तेन हि शितिस्यादिति शब्द एवोदात्तः। ननु एवमपि समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वाव
व्रीहिनिमित्त पूर्वपदस्वरस्य तिनित्वं भविष्यतीति व्यर्थ एव पाठ इति चेन्न निमित्तस्वरबलीयस्त्वस्यापि ज्ञापनात्। फलं तूक्तमेवेति
केचित् परिते समर्थसूत्रे एव शब्दपाठेन नेहार्थसंगतेऽद्विगावत्समासाबाधकत्वान्नात्र स्वरे दोषस्तदुक्तं तेन हि शितिपादित्वान्। पिद्विशब्दस्वर एवेनित्य
भूते। अतएव नित्यं निमित्तस्वरबलीयस्त्वं वाचनिकमिति केपि पठेनोक्तं सति शिष्टन्याय मित्यस्यादिसाहुपात्रेस मि० त्वाद् योप्पत्रबोध्याः अधिक ५००
नेशंवर्षे रा शोमवपम निपदानि समर्थसूत्रे भाष्ये। अयमाहनतिगणः २ दीर्घ काशदीर्घो शकाशादि निवजेपदे आद्युदात्ता नित्यर्थः दीर्घी

दिकं बुद्धिं आजे कि समिदत्तः स्वरापवादोयः अंतात्पूर्व आमलकीजंदस्व च दीर्घकाशे निवाधित्वापरत्वान् देमेवनन्वेहितिने। पूर्वपदं वेदित्यर्थः
निवासनूनि वासकर्तृसूत्रे व्यसनवहुः वचनां केचित्पधिकरणेऽज्ञौणादिकसज्जं नासमासविशेषमित्याहुः। मध्यग्रामादौ षष्ठीसमासदासिया
मः दास्पो निवसंतिनि आश्विसएवमुच्यते घोषादिषु एषु पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः घोषाकठापल्वलकूलवदरिपिगल्पसंगमाल्वारस्ताअश्व —
शिस्त्रिन्दणाशा। छुमछिमुनी। कदरादि अत्रा निवसंतस्त्वनुवर्तनेस्त्वे केनानुवर्तनिदस्तेन्ध्यान्मादयः अजिपथिभांडिग्धा। स्थिआ। पिशाचि।
आस्वंडि। गौपि। अयमेवस्वर इतिस्पष्टं वेदं वक्तौ। भाष्येतु। तेन। दृश्यते। मालिदीनावेनि सूत्रा रंभात् कर्षादिम पुदासा चाट अक्षरमितिमत्तुस
रू ४ दुरणेनोदात्तत्वं कर्कीमधीमकरीकर्कंधूसमाकरीरंधुकक्कंवज्जवदरशौणेनिपाठेयडुभाचार्यदेशेइति निरूढत्वं। माध्वा। सारगाल्ता। शेणा। शौणे
निवाद्रादा। श्वासाकांची। काकामात्सावानवामीपितिनवशब्दः मत्स्यावाची आकारात्पद्मार्थमित्सचात्सेत्स्वने सा भेः। न भूताधिकसं। य प्रारम्
त्वानोस्मायश्चनिठजंनत्वाद्दवर्णान्तत्वं। सपाते नि। स्वरविशेषे। नत्वोपस्यासिद्धत्वेनाश्मनोवर्णान्तत्वाभावाद्भाष्ये भाष्येनुक्तत्वाच्च दृष्टुक्त
मिदं चिंत्यं वृत्तिग्रामाएंपादरावमष्टो अकारोनोपस्तितान्येदीवोदासायनिदिव भ्रदाससनिपष्टा अत्युत्कृ। सर्वस्वेनरनि। स्वेना। द्विगुणेनस

र्वविषयत्वानांव्याप्तिरितिगुणकार्त्स्न्यमितिरत्रसर्वशब्दः यत्र द्विगुणांनराभावः तत्रगुणकार्त्स्न्यंभवति। सर्वपद्य। नित्यत्रसर्वशब्दस्यप्रयुज्यमान।
र्यत्वात्पूर्वकालैकेत्येवसमासः। आश्रयाव्याप्यैति। ननूक्तलक्षणेनेत्यर्थसर्वसौवर्णइति विकारकार्त्स्न्यमिंत्रसर्वेषामितिगुणिकार्त्स्न्यमित्यर्थः।
व्यंनराश्रयस्वेनापेक्ष्यासर्वेषांपठनानामपंस्त्वेनोगुणशानिंसयइत्यर्थः इति। अन्येऽज्ञंनन। गिरिरितिनिवनगिर्योरितिदीर्घगिरित्यादिकिंशरव
णंदूर्वावणंकुमार्यांविसलस्तिवयस्तिवर्तमानं। पूर्वपदमित्यर्थः कुमारिरितिविशेषणसमासपूर्वकर्मधारयनिषूवन्। असंभयोगमात्रेति। न
न्मात्रेणकुमानत्वत्संभवइतिनिमित्तमुपादायारोप्यप्रयुक्तमित्यर्थः। अतएवकुमारीत्यत्रङीपूसिद्धिः नचवयइतिवध्यत्वमित्यर्थनकुमारत्व
मेवेतिपत्कुमारीशब्दस्यप्रवृत्तिनिमित्तंनदेवंवयोग्रस्वनरस्यर्थः। एवंचवयसीतिपूर्वपदविशेषणमितिसूचितंस्वरेत्वनेनइतिनेंद्रस्य
निनिषेधेनपूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाभावोज्ञापनादितिभावगर्गत्रिरात्रमितिसंख्यापूर्वमात्रंक्लीबमितिक्लीबतापुंस्त्वि
गपाठः स्त्रुक्काचित्कः। मामादिकंणवंविश्वस्तमनरात्रमित्येवपाठः प्रतिपदोनिक्तेसमाराजेतिविहितेत्यर्थः प्रसरादूरणेवबहुव्रीहिप्रान्प्रण ५०१
कुल्पं। विशिष्यंपुरप्राचां। स्वतवाकारांनपुरशब्दस्यऋक्पुरब्धुरित्यप्रत्ययांनस्यचग्रहणमविशेषात्। अप्रत्ययांतस्यांपिपरत्वसंभवात्र

स्यत्रोनरपदाधिकारोत्तीत्साहुरहापीति। अरिष्टगौडविस्वेवासिद्धेपूर्वग्रहणेनदादिसमासग्रहणंर्थमितिभावः आभागपंचेदंसूत्रंहास्तिनपुरमितिणपु
समासांतोदात्तत्वमेवठगितिटेवीपरस्तुखोपः कुसलइतिकप। प्रसुदाहरिणेपुसमासांतोदात्तंत्वंधिकशब्द्वाचानरोऽस्वरूपग्रहणंअन्यत्रार्थग्रहणएवेति।
एकदेशस्वरितउदात्तोवापूर्वपंचालइतिपंचालैकदेशेपंचालशब्दस्यवृत्तावृत्तादिति। सामानाधिकरण्यापूर्वपदेतिविशेषणसमासः यथात्तमितियथानि
पधिकनमारव्यानमित्यर्थः पूर्वपायांतिमित्यादौपूर्वशब्दस्याधिकरणत्वाभावात्कथंप्राप्तिरित्यतआह। शब्दग्रहणमिति। पदाकरावाविद्धिशिष्टइत्यर्थः त्याभावि
तिभावः। आचार्योपसर्जनश्च। समप्यार्पेमयमा। अंतोवाशिविशेषणं चैतत्। उत्तरपदस्येत्यपीति। सष्टचेदं। दृष्ठिरादैवसूत्रेभाष्येवृद्धिमात्रस्योत्तरप
दस्याभावेनसामर्थ्याद्वृद्धिमत्युत्तरपदेसंबध्येउत्तरपदग्रहणानसत्त्वरितत्वाघनदधिकारलाभः असत्यवृद्धिशब्देनविहितवृद्धिग्रहणेनापिवारयितुंशक्यत्वा
दाहसर्वकारकइतिवहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति। वहुव्रीहेविशेषणंकर्मधारयविश्वेदेवाइत्यंतोदात्तं। विश्वेदेवइत्यसंज्ञायांपूर्वपदमस्त्रतिस्वरः विश्वमि
त्रविषोः संज्ञायामित्राजिनयोस्तेनादृष्ट्यनिषेधनक्तपौविश्वामित्रोयमेवस्वरोभवतिकृतिप्रतिषेधोमित्रेइतिवचनात्। हर्षविश्वदृइतिनेनस्वरेपदेसोनिक
पकात्पूर्वोत्तरपदंनिमित्तकार्यमितिस्वरोनरंयणादिनिनोदांनस्वरितयोरित्यादिप्रवृत्तिअत्रापिसंज्ञायामित्यनुवर्तनतइत्याहुः केचेप्रआक्षेपसंज्ञात्वाभा

वेश्र्वपदमन्त्रनिस्वराणाव।घृतोदरमतिघृताधोवृषादित्वादाद्युदात्तकटुकशब्दस्तुकनंनत्वानयाचलाचलस्यअनन्तत्वाचलत्वसंनेषुरितुस्तहरणं।चिनं
एवंमहिषुञनुदरस्तत्रेति।सेपसंज्ञाषावेदं।अन्त्रेपिपिश्वर्वपदमध्यन्तनिस्वरापवादत्वानदेवसूत्रस्तुनरत्नतोपिपरत्वादुपसर्गस्वांगमितिवोधंत्रत्रमशद
इति।नविपयसंतनेनाद्युदात्तत्वंमनिनंतत्वयञ्चत्मादेवानामित्यादावंतोदात्तत्वंतुधांत्समत्वात्।गार्गीप्रियइति।गौरीप्रियइति।नुक्काचित्कोपपादगोरि
शब्दसङ्गपननपांतोदात्तत्वेनविशेषाभावात्।अथैनशब्दोगनिस्वरेणाद्युदात्तः।प्रसेवकशब्दःस्वदुनरपदमध्यनिस्वरेणमित्यान्मध्योदात्तः।पुष्कश
वित्ता५ ब्दस्तुकफधर्तोद्युदात्तः।उननेरेतिक्षुमप्रष्टिकष्टथकपदंकर्णेवर्णकर्णइतिषस्यार्थेप्रथमान्तरपदस्यादिरुदात्तइतिवाच्योर्थः।फलितमाह।पुर
करणेति।एवमपेपिवोधंअन्वत्वगारायेनपरस्तांविभागज्ञापनार्यदाचशंकुमनिरूपकंपत्तकर्णादिषुचिह्नंक्रियतेननदुच्यतेष्ठपन्नवर्णग्रहणात्।
नेनस्थूलकर्णइत्यत्र।स्थूलशब्दोन्तोदात्तः।शंकुकर्णइतिकर्णेलक्षणस्येतिदीर्घत्वं।स्वेयपवाद्यजनः।शोभनोपुनंनंप्रस्तुदाहरणेपूर्वपदमध्ये
निस्वरः।नसुरूपेत्वंतोदात्तत्वकठदृष्टाउत्तरपदान्तेनान्याद्युदात्ता।नित्यर्थःसुग्रीवयमितियधपिपरत्वानन्नसुमांउपसर्गस्वांगमित्युचितंनथापि ५०२
नी।अग्रीवस्तुदाहरणंबोध्यंतेनपुनर्विधानाधानात्।अयंपरस्यापिवाधकइतिहरदत्तः।विशेषोवस्येतिनिगम्यतइतिशेषः।औपम्येगोशृंगइत्युदा

हरणंनञोजरत्सुभ्यामित्यस्यायंपदजरणंफरःचन्द्रोरम्।मरणंमरणेनएवनिपातनमाद्य।मितंस्वोमितंस्पृतेनपुंसकइतिभावेक्तत्वेनिशब्दःपृ[illegible]लुतवं।
अपितेनिअपंवहुःवनावनेनमध्योदात्तनञ्नतुरूपेअन्यपूर्वपदमध्यनिस्वरेणाद्युदात्तः।अमेरित्रचिअंनोदात्तोपिन्नपोपिपुल्लिंगाः।स्त्रनामितिसूत्रनमे
वसूत्रपुंसिलुक्केः।नचननुरूपेप्रत्ययलिंगतापत्तिरितिवाच्यंलिंगानुशासनसूत्रेएकशेषेणास्यापिनिर्देशान्नदोषइत्याहुः।हरदत्तस्तुनत्रुरूपोनपुंसकमे
वआद्युदात्तत्वेसाहएदन्वाश्रोनेशधुकर्माणिस्तुणादिसूत्रेणक्मनोरमादिरित्याऽस्थ्वरीशब्दवदमित्रशब्दोपिचित्रमकारकःसौमनसीअपवादइतिएवंपु
चस्व्यत्रपमपिनदपवादएवमनवास्त्वमनसिसुकर्माणइतियधप्याद्युदात्तंत्वन्वच्छंदसीत्युनेनैवसिद्धमिदंनथापिअनितिसन्मसपथहणानितिन्यापान
सुभृयेपंतादेवहःउर्ध्वमध्यंदेर्घ्यचेदं।सुस्वरित्वचापिस्वरेकर्नव्यवहिरंगत्वापूर्वत्रासिद्धत्वाङ्करस्यासिद्धत्वानसंनत्वाद्यस्वरोभवत्येव।पतुवत्वादि
युदत्तमितिअपिति।ननुस्वदीर्घत्वेइतिवाक्यरोषेनुदात्तविभक्तेव।सुलोमोत्वादिनञ्सुभ्यामितिभवति।कस्वारवम्या।कनुल्लगीक।प्रतिकमनूर्निद
व्यभयभयइतिकस्वारपः।आद्युदात्तबहुव्रीहौवाद्युदात्तमितिआद्युदात्तमेवेत्यर्थः।सोऽःकिंअरपसुवाहुरितिकुमत्सपांनोवाहुशब्दोदात्तः
हिरण्यशब्दइतिकन्ननोपबाबीरपोबीरेरकुमलपांन।आद्युदात्तत्वेनेति।छंदसीतिनिज्ञाप्यतेइत्यर्थनेनभाषायांभवत्येवनत्वाच्छंदसीविधेरा

स्तान्निस्वरेणानस्वरितइतिभावः॥ बिल्वमत्तवार्णिध्रंडसी॥ निफिटस्तूस्तंतस्यैवानुवादकमितिबोध्यं कुंडलिबकुल्वादीन्पुनरपदान्माधुदान॥ निस्कुः
सुषममिति॥ स्टूबहुवादिःसमासस्वरेणानोदानअत्रान्तशब्दोकारांनएवमत्तमित्यादौरत्रश्चितादेनोदात्तत्वमेवेतिकश्चित्तन्कंसमंथएनानुनर
परानुद्विगावाधुदात्तानीत्यर्थः द्विकंसादौक्रमेणद्विकुनूठन्जन्ठआपथ्याधेनिलुक्॥ पाथ्यंपरिमाणविशेषः॥ द्विकांडुरतिअत्रप्रमाणे॥ खोद्विगोमिति
मात्रचोलुक॥ कंसाद्विनितिकिंपंचपूलिनन्पुरुषेशालाध्यात्रिशालमित्यादौध्वन्यादयःआजापमित्सन्तःपरत्वादयमेवस्वरोभवति॥ इठणलमिति
विभाषासेनेतिअत्रनिपरोक्तनपुंसकत्वग्रहणदेवास्याबाधनौननुपुरुषग्रहणउत्तरार्थमितिद्वन्द्वःशौरामिकंथमितिसंज्ञापाकर्षनिक्लिवत्वंच
ह्लणकषमितिविहणसकपनितन्तुरुषः॥ विहणमधुरवैनुखपटकावेडालिकर्णिकुक्कुयाचिघुणविकणपुत्रवेलमिति॥ चेखवनन्थंरस्तर्थः स्वेदं
नणंकदमस्वाडकांडाहारःपत्ततस्तूस॥ मिश्रेसमासार्थैस्तर्थदाडायनस्थल्लमिति॥ लिंगविशिष्टपरिभाषयापाहुडान्मनस्यलीनत्रापि॥ राजशब्दोपगंत
दानःअव्ययस्वरइति॥ अव्ययपूर्वपदमन्तनिस्वरइत्यर्थः॥ वर्गादिरितिनराववत्तसर्पानारथवर्ग्यादयःव॰५ग्यादिपाठाभावात्पुत्रपुम्सःनिषेधको ५०३
नरसत्त्वादेवपुंल्लिंगशब्दस्याभोसिद्धबहुवचनंस्पष्टार्थंतद्विशेषाणांचेति॥ वास्वरूपस्तेपिसंबंधिनइति॥ स्त्रीसंबंधिनशब्दादश्रत्यर्थः॥ न्यानुपुत्रइ

नि॥ कृतोविषयोनीनिषध्याअलुक॥ श्रानुमत्यइतिलुक॥ विकोपपाठएवंहोनुःपुत्रेपिइपुपुत्रस्वरइतिनिषेधेसमासानोदात्तत्वंचूर्णादिभ्यःचूर्णकिरि
वकरिया॥ शाकिन॥ शाकटशाकिनौक्षेत्रेइत्यादेर्जपाचलीमंविक्रणनक्कन॥ चालइतिचूर्णादिः॥ पट्चकांडकांडःस्यागहार्थचिस्यानुपमानार्यपत्वजस्
पराकानामनिश्रार्पेकूलस्यासक्षापोचित्यस्वेदेनितूत्रस्थकांडशब्दस्यारोपकूलसूदेनितूत्रस्थकूलमपंनाःपर्क्कांडादयःकुंडशब्दोनितिसारस्येनवनेन
र्नतइत्यर्थःभाजनविशेषवाचिनःकुंडशब्दस्यविनाशादश्येनवनेदूससंभवादित्याशयःवनशब्दश्चतमूह्वाचिप्रसिद्धत्वानारकवाची॥ अंसेनुसमहन्
यवनेपिमुख्यएवकुंडशब्दःइर्मनेनसादस्यदुरूपपादत्वात्॥ वनविशेषएनचभाजनवाविनादुर्गाकुंडमित्यात्वविशिष्टधरजलवाचिनःप्रसिद्धत्वनन
स्सनिवृत्तिरित्याहुःउक्तंव॥ कुंडाधुदात्तत्वेनसमुदायग्रहणमिति॥ अत्रभाष्येनलक्ष्येनश्वर्वपदार्थःअपरेतुनशब्दायेःससवनसमुदायस्येत्यर्थनेनदर्भवन
समुदायोदर्भकुंडशब्दोनोच्यतइत्याहुःभूकुंडमितिभूजाजनविशेषइत्यर्थःभगालवाचिति॥ अत्रव्याख्यानमेवशरणंमध्योदात्तइति॥ जायाबंनरस
नितेनिभावशिनेनिस्याशिनेरंभसच्छन्नभिन्नंयत्रिसमबहुवचनरपदंनबहुव्रीहौसत्तनिस्वरामित्यर्थः॥ दर्शनीयथारइति॥ दर्शनीयशब्दउपोनमं
रिनिनमपोनमंरिनिषानमंरिनिसुपोनमोदासः॥ निस्यावहृक्तिशिनिलसारनिसेनिकिंशिनिकुकुंभुककुरस्यावस्यायांलोपअमत्रशिनिकाकु

दृश्यते वेतिनायंनित्यावष्टब्धकः गतिकारकोपपदात्कृदिति नेति नित्यावष्टब्धवद्बहुव्रीहावभन्यदिति निर्दिष्टस्य संबद्धवहुव्रीहिग्रहणेनानुवर्तनेऽन्यतरिस्यामू। किंतु
त्वावहितमपि नतु रूपेण तथायं नपुंसकमिति। सूत्रस्थं तत्पुरुषग्रहणं अनुवर्तनेन नराहृत्तत्पुरुषस्येति प्रकारकरणेति। ग। कुगती। निसमासः। विस्वरेण
नरपदमायुदात्तनिवारसे निनृत्वद्नी निविग्रहब्रह्मभिश्चरत्वादिना सूत्। वसेणिरिति सूत्राणि दित्वा निवृत्तनिरस्तो लित्वाड पश्चाद्दिणिस्व स्वरेणोत्तर
परमायुदात्तं श्चमवश्चनश्निकर्णेष्टुटुकर्मषष्ठ्यासमासः अत्र श्वनेगतियुक्ते स्वरेलतेश्चमस्वरेन समासकारके प्रयुक्तदनस्वरः अत्र श्वनो नित्य
रेणाद्युदात्तश्निकारणेनिनिमुत्विभवुद्धेरितु पदं। इषकरेषु इषुदुषु। सुषिति निरवधुशोषेषष्टीति। नेदत्वेनसमासः कार्यपरत्वं र्यदंगत्वं तत्र पश्च
पदत्रत्वनिस्वरस्य वाधकं। तद्ग्रहणस्रतास्थानेति। अवविदं तिसारोपरत्वा निष्ठिचेतिनिपातेऽत्वनेपघपिदिशावकाशतयापि परत्वाद्बाधकं वोध्य
मिति केचित्। अन्येनुप्रापिकप्रमापकर्पं चित्रामाश्रिमारापवादत्वं मुख्यमित्याहुः अपादयश्रति। सूत्रस्य भाष्यादेतन्त्रेव युक्तमिति परे। कारके उ
पपदेऽरेनुसमासांतो ऽसनतापवादस्तद्ग्रहणं सष्टार्थमितिक्रियायोगेति संज्ञाविधानात् क्रियानिरूपेतस्यैव कारकत्वात् वक्ष्यत्वधिकारे सप्तमीनि २०४
र्दिष्टस्यैवोपपदत्वाच्च केवल धनोः अपोगाभावाच्च तदंत क्रियास्ते ऽपेक्षित इस्मर्थः नयाचवार्तिकं। गत्यादिभ्यम्त्र त्वनित्यत्वेत्तद्ग्रहणान पर्श्चमत

सोनरपदस्य भावादितिनिच पङ्क्रियायुक्ताः प्रादयश्च तत्रपस्य क्रियनिषष्ठी समासेयतो ऽपनुवाच्या क्रियोत्स्यपातुं तं प्रनीतिवाक्यशेषेपि नत्वच्छेदनप
नोरवग्रहणेप्रत्यानस्यासन्नावोत्तरपदत्वप्रणीरित्यादावेवस्वरस्यात्रत्वम्प्रणायकश्चासौ श्रति क्रान्मात्रसंग्रहायनदितिवाच्यं इष्यत। क्रियतत्र कर्म
धारयस्यैवस्वीकारेणतं प्रनीस्त्रत्र वाक्यशेषे निरूपितरित्यात्तस्या एवपरामर्शेन क्रियारूपमर्थं प्रत्येव गतित्वात्तत्र गतिकारकोपपदेषु सर्वत्र विरो
ध्यभूत क्रियायावाचकमुत्तरपदं न संभवती। तिसामर्थ्यात्साधनादिविशेषणक्रियावाचकमुत्तरपदं ग्रत्यनतेश्नि सर्वत्रेष्टसिद्धिनवप्रभवतमित्या
दौ केवलक्रियावाच्युत्तरपदस्तत्वेन सामर्थ्यं दुरूपपादं लिंगाधनन्चयि साध्यरूपापस्यैवक्रियाशब्देन ग्रहणात्तु पदमत्र शक्यमेवनपरिभाषितं। ने
नेद्यतासुतुरुतने: प्राकृसमासेपि नत्वनि: एवच्च प्रशब्दस्य पचतिनिरेमित्याम्नेनेत समासापंस्वरो भवेत्स्येवेति भाष्ये।। स्पष्टं सदिमधिपा।। एकेश्नि
अत्रारुचिवीजं तु नपासनिप्रवचतिनिरराध्यसापांतत्वाभावात्तत्त आगमभावे एकदेशात्मितदंतत्वेन पचतिनरामित्यासैव प्रातिपदिकत्वेन
तु हावसुपितदंनस्यैकैपदत्वाभावान्प्रशब्दस्वरष्टपकस्थूत किंचाप्रपचतिनरांदेवदनेसत्रामपेकांतनमामंनत्रिमितिनिपिभेनस्यारामं
नेनेवसमासः नत्रभाष्यप्रामाण्यादयं स्वरो भवत्येव एव प्रपचतिदेश्यादावतिङ्त्रत्वनोपपदसमासो निष्ठि तुक्को किंतु उत्तानवनेति स्वाति

केन। नन्वनिङ्ङन्तानिङ्घटितेनेत्यर्थः। नन्दूदाहरणं नांच भाष्ये सोढे नियोगविभागेनापि साधर्न्ति नन्त्पुरुषत्वनद्भावौ वैकल्पिकत्वं च यज्ञसानुत्त
रणेनेतिनिङ्विधानवनीतिसूत्रभाष्यविरोधः। अत आहेति। अत्रापि भाष्यविरोध एवाहुरिति वीजं निङ्ङिति समासे पुर्वपापत्वेरो भवत्येव पथापाजा
नः पर्यभूषदित्यादौ निसंज्ञेऽप्यत्र निःस्वमिति नियोगविभज्य तत्पुरुषे अनुरोधेन चिंतनं पुरुषत्वात् गीकारादन एवोदात्तनन्त्वं भाष्येऽपि पाठः। अत्र
यच्छद्व्योगानिङ्न स्यान्निघातः उदात्तवतागतिमत्ता चेति निङं तत्समासे गतिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरं वाधित्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
स्वरशिष्यते। यत्रानु निङ्गोत्तरपदके अंतोदात्तत्वमिष्यते यथा यत्रानरोदेव्वपं नोयुगानि वितन्वत इत्यादौ त्रिविक्रमादिस्तान्तरूपं। अन्यथा
दित्यादौ नुषच्छद्व्योगाभावानिङ्तिङ इति निघाते आङ् सहेति नियोगविभागसंज्ञेति रत्समासः। उत्तरपदसमासस्योदात्तशब्दत्वाच्च तनिप्रयुक्त
समासाभावान्नत्पुरुषाभावेनाव्ययस्वरः उदात्तस्वरितयोगित्वयवप्रकृतिभावविधानात्स्वनधूतनयापिनायं स्वर एवं चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
दुदात्तत्वेनेनोनिरादेत्वगतिसमासेनेनोत्तरपदप्रकृतिस्वरे। आङ्स्वर एव शिष्यते इति दिक्। परेनुदात्तग्रहणं। भावे प्रभवतमित्यादौ क्रियाया २०५
विशेषत्वानन्तर्वतानुप्रणीतित्यादौ इति स्वतन्त्र। ग्रहणे कर्तव्ये नदुक्तं। भाष्ये अधिके नन्दिनत्र ग्रहणे कर्तव्यं नदुक्तं भाष्ये अधिकार्थं स्तत्र। ग्रह

णं कर्तव्यमितिप्रपचति न तावितिनतामित्यादौ नुत अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापत्वेन निङ्ङिवोदात्तवतीति स्यादुदात्तवेन प्रकृतौ नौन फलं एतत्प्रत्य[illegible]
तावपिनवां प्रोदात्तत्वमेव लभ्यते निङ्ङिनोदात्तवतीति सूत्रेपनरर्थमेव भाष्ये निङ्ग्रहणमस्तावं मानं। अनिमस्तंग तत्तुभाष्यदेवपरिहार्यं अ
त एवाचसूत्रेनस्या दाग्रहणे न कर्तव्यमिति नोक्तमित्याहुः नवनसनिमितिवनशब्देनविषयत्वादाद्युदात्तपतिनिम्रमस्यपस्वरेणनपानि
पात्यनेइति अन्यथा अनिमन्त्र्यां नत्वादन्तोदात्तस्यादितिभावः एवमूमस्य पांनन नुशाशेप्याद्युदात्तो निपात्यनेनवाधछस्येपिनम्राडिति सूत्रे
आद्युदात्तो निपात्यनेनवनस्यत्यादयः षष्ठीतत्पुरुषाः नत्रनपादित्यत्र नन्नानपादिति विग्रहः। नराशंसमिति। नराशंसशब्दावयपञ्चनत्वाद
द्युदात्तं नयपनं संशान्तिनराशासः निपात्यतादिति। अन्येषामपीतिदीर्घस्तमस्मिन्नः शेप इति स्वन्तु शेपशब्दे आनिपादिकस्वरनिपात्यनस्वरान्त
रस्याःपस्वराभ्यां प्रबोधनाद्युदात्तो प्रस्तुआमकौषजं नत्वादाद्युदात्तो द्वंद्वः अन्येषामपीति दीर्घनत्पुरुषत्वत्रिनृषुश्शब्दो निपातत्वांजनादित्वाद्यु
दात्तत्वस्यसिन्नः। प्रसितन्स्कमिति तत्पुरुषवत्वाशीराद्यो आद्युदात्तो निपात्यनेनवंचेविश्ववपतो आंतोदात्तो नामयुः। आंतोदात्तोत्र। [illegible]
मिनि। इत्रावरुणाविति। इन्द्रानरंनआद्युदात्तः। वरुणास्तुन नत्वानन पेवनोत्तरपदे। इत्साग्निभापिनि। अग्निशब्दोदात्त दानः। सोमाकम

रिति। सोम उ आयुरात्तो मन्त्रं वनतान्। रुद्रोरणं तत्वा दिविरित्तोदात्तः। रुद्रसोमा विति क्का। चित्कौ पाठः शुक्रामंथिना दिति शुक्रो रगं तत्वा रेतोदात्तः
द्रसोमा विति क्का। वित्को पपाठ शुक्रामंथिना विति शुक्रो रगं तत्वान्नापि मर्षिय निनांतोदात्तौ मा भूदिति निपात निसूर्याचं द्रमसा वित्याद विदं नस्या
त्। सूर्यशब्दो पदे तत्वादाद्युदात्तं चंद्रमसूशब्दो दासीभारादित्वान्मध्योदात्तः। विषय विषय विभाग तार्थादि निमित्ति। न च पृथिव्यादयो विधेविषयो न्यत्र
प्रतिषेध इति विषय विभाग सिद्ध इति वाच्यं पूर्वसूत्रे पृथिव्यादि ग्रहणेन सिद्धे एतन् सूत्रं वैयर्थ्यापत्ते अपमेव पृथिव्यादि पर्युदासे ज्ञापयति निस्वरोद्रस्य
क विधौ व्यंजनमविद्यमानवत् इति तेनामी मित्र इत्यत्रापि उदात्तादनुदात्तस्य निस्वरितः सिध्यति नीचा पपञ्ञ। चास्वरापवादोयं न भूपक्रमत्।
आवसथ इति। उपसर्गे विसेरिति थः उपपदोसहरणमेतत् समेदेयु पुरुषिति। निश्चयश्च सन्त्रायं स्वराने प्यते किंतु तत्स्वर एवं नियम्यते ग्रहणमिदं इति तस्येन्मा
थ्ये सुलुनमिति। अय पूर्वपदमस्त निस्वरोत्र ततन पच्यात इत्यनाप यत्स्वरस्य नेश इति राजसूयमिति सूत्रे भाष्ये स्थितमिति। किंचित्तु तत्पञ्चस्यांतोदात्त
त्वं च कर्मकर्तरिचेति तत्सूत्रस्थ वार्तिकस्य निपातन प्रसंगेन प्रवृत्ते। निपातनादेव अंतोदात्तत्वं तत्सिन् सूत्रे न पाठेनतत्पर्मि षमे। अत्रोपप ५०६
द ग्रहणानुवृत्तिः समास निर्देशात्ततानां कृत्स्न ग्रपवती। ग नि कारकाभ्यां सिद्धत्वानुक्रमानाग निस्वरापवादोयं। अत्रापिगति कारकोपपदेदि

संबंनेह सुलुनं। शशसुलनमिति। शंशब्द इव सुलनस्य थः। संज्ञायामनाङ्ग पम पिग निस्वरापवादः कुदच्छास्तानमित्यादौ तत्याकर्मणीति माभूत्। आवि
तं। अस्यापिते परिगृहीतं निरुक्तं। प्रति पन्नं उपस्थितं। उपश्लिष्टं अंगविसंहिताश्चन्यंगोरस्य संज्ञायां सहितशब्दोंतोदात्तः। कारकमदनसंज्ञायामन
न्विना दिना मित्यस्य विषमायं देवदत्तश्चेदेवायनं देवासुरस्तथः। विष्णुरेनं शूयादिति विष्णुनः। कारका किं संभूतश्चर निकारकादित्यस्याभावेत् नप
धिकारा फत्तेरपिनियमस्यात् संभूयादिति संभूतश्चनिभावः। संभूतो रामायण इति भावे संभूतो रामायण इति पाठस्तु नयुक्तः। सा शिषां मतानि: मा
भूदिति ते न संभूते विष्णुनश्च इत्यत्र स्वरस्य वांतोदात्तत्वा। शिषिकिं। अमा शिषिनियमोमा भूत्तनत्वोत्तनस्यान् देवः स्यानादेव स्वानाइत्येवं मंत्रे ति। इत्ये
वमपवत्रे सर्वः अत्र कारकादिति योगं विभज्य दूरादागत इत्यत्रांतोदात्तत्वं विधेयगतिरनंतर इति बाधनाय मित्युक्तं। इत्यनं भवतीति। भावेष्पदा फव पि
नाश्यमस्वरा याथादि स्वरेणैव सिद्धं। अतोभावे तत्स्वरापवादोयं पेपानमिति। कर्मणि त्विथपते निकर्मण्युपपदे बाधे ल्युट्। राजभोजनादनि। बाहुकम
र्मणि ल्युट्। तत्स्वरापवाद इति। तेनेनुतनीयाकर्मण्यंतस्येन्माकुः न्याख्यानादिषुकरणे ल्युट् राजन[illegible]पाजकादिभिश्चेति सूत्रे गणप
ठितानाः। अध्ययनप्रुएयमिति। सुपसुपेति समासः पुण्यशब्दस्याद्युदात्तत्वं नपुंसके अत्र पुरुषे तुल्ये ति। न तु विषयस्ये साद्युदात्त ग्रहणशब्द पुनरं

त्वेनुपपन्नो नावश्यतादेशनत्वात्स्वरेऽपवादोयं। उक्तसमासस्यासनिपदोक्तस्यादिननञ्पवादत्वेन बहुकं समभ्यासी नियोगस्तु विनाप्यानारूढनपु
रुषेस्तस्माज्ञासंबंधत्वसामर्थ्यानिवेदनेपुरुषमितिनिव्युत्पन्नोऽन्तस्वरअव्युत्पन्नो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। विदशाब्दोऽप्यादित्वाद्युदात्तः तुनार्थ
कहत्यं। तृतीयांनापराएपुनरापदापरान्तेनोदात्तानिरूपर्षः। नञ्पर्षानामिति। आख्यानादित्वि तिभावः स्पष्टार्थमिति। नचतृतीयापापाधान्यर्थः
नि सेऽस्तेन अवर्णअपेंशनिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकत्वसत्वानुइहंनूनीयासमासेसावकाशं ननञ्समस्य सर्वानुदात्तत्वसेप्यमाणत्वादित्य
हुः परेत्वन्नोनशब्देननञ्पर्यग्रहणेन भाष्यानुमद्दः मायविकल्पइत्यस्यानोदात्तत्वेचनदृष्टमानं तत्र तृतीयापाद्युत्पनेन प्रनिपदोक्तपरिभाषाप्र
वृत्त्याभावोज्ञापकेनेनवाचास्तनः कश्चहरत्यापर्षकिंवाकरूपमहादांत्वंनोदात्तत्वंभवत्येव अपेनित्यन्नस्वरूपपग्रहणमेवेत्याहुः। उनेत्यादि
कं। मासपूर्वः मिवानृतीयाताद्युत्तरपदअनुपसर्गमिति। मित्समनोदात्तमित्यर्थः। अणवंधेनेति। यद्भिवंनंइंदंमेकार्यकुर्युस्तदाह्यपिभवना
मुपकारकरिष्यामंतेवमरूपेणेत्यर्थः। मिश्रग्रहणशेशति। अन्यपाप्रनिपदोक्तपरिभाषया मिश्रग्रहणेरिति समासस्यैवग्रहणेन टंपर्थसमास ५०३
मेवअकारएणवहितककमिति। क्रमेणसंपादितनिष्ठत्रयेरादिम्भोनित्ममितिटकूनस्येहितनमितिधः नत्सेमभवतीतिठकु। विगार्दभेदितनद

र्दभीनिठकृयाऽर्दनेरथिकाहन्नइतिनचासगर्दभरथाद्गएकत्र्नभिन्नइत्यर्थस्तत्रार्थनञ्आहेत्वाभावस्याविवेधनादस्येवगुणप्रतिषेधयथा
यदभिन्नइत्युक्तेनरक्ताभाववाचितिमनीपनइनिवाच्यंनगर्दभर्थमर्दनी। निगर्दभरथस्यजयाहायाभ्यायुगपदेकार्थीभावविवक्षापोपरत्वानद्वि
नेएकदेशारकसामर्थ्यमाश्रित्यनछिनांनेन समासेआरोपितगर्दभरथमर्दनित्यर्थकेतिप्रसंगवारणार्थत्वानूनचप्रत्यपार्थोपसर्जनगर्दभ
रथस्य ननपापेक्षत्वेनासामर्थ्यानिनस्तछितोदुर्लभः आस्मागुणप्रतिषेधः ग्रहणज्ञापकात्त्वञ्जार्थसापेक्षादपितद्धितोत्पत्तिस्वीकारात्। समर्थं।
षेदंनञ्जुर्यतनुरूपादिनिस्सूत्रेभाष्येपनुक्तपक्षेनएनरंतोदात्तत्वविधानमेनदर्थज्ञापकमित्युक्तंनन्त्वत्सेभ्योनहितनस्यप्राधान्यसमनञ्जापापरत्ते
मुपसर्जनत्वसानानदर्थनिपेक्षेत्वेननछितोसनिः साम्नाम्नेसूत्रसार्थकानुकिंचेदशोर्थेपिहितनस्यधर्मिणएवप्रत्ययार्थनयानत्वंनञ्जर्थोचपेरसं
नाभार्पकत्वेहिताभावएवमनीपि। नाननुहितनस्वरूपगुणप्रतिरूपपेक्षपर्कत्वेत्यत्वस्यापित्यस्यैवगुणप्रतिषेधार्थत्वमुपपाद्यं एवं चनञ्जार्थानपे
क्षत्वस्तराद्पूर्वप्रत्ययपेक्ष्यानञ्समासेपिनदुराहरणंसुलभं किंचतमुदुक्तरीत्याप्रत्ययार्थस्यासापेक्षत्वेनिपिप्रकृत्यर्थस्यनत्वाभावान्यापेक्षा
दर्थनिभाष्योक्तशब्द्यासिद्धिवक्तेउगपञ्चभयात्वपविवक्षेतितुनवकुंधुक्तंनथाहितनिवत्सभिन्नहितइत्येवमतीसगुणप्रतिषेधामवगत्यादि

स्माहुः ज्ञागदेभरथाद्यात्मनपनुवन्सूत्रपदकाद्दिनानोनरपदकसमासाभावात्स्वरस्यप्राप्तिरेवनेतिनभ्यावृत्तपननू।अवोढेति।अर्द्धेचलनत्व
इतिनन्नु।अत्रजस्वरएव।पथपनोऽश्व।पथनो।किं।अपाणिनीयंनञः।किंविपार्श्वानञ्चिनेकिमितिअत्रनञ्चिनेश्तिनानुवर्ततइति।पत्तोनर
मत्वसंनस्येतिसूत्रेआकारे।ध्वनितंनब्रह्मण्या।तिनदनुवंधैकपरिभाषायासाप्रवृत्तिरित्युक्तं।दंदमइतिउकारीत्सरोपिनदेनभवमित्पर्थोस्या
वोभः।उदाहरणेतुनदंतभवमित्र मितिदंतभवत्वाभाववदिति।यावत्।अकावत्ग्रपणमितिगुणप्रनिषेधार्थानञः।परमेपाद्।सितइतिउ
स्महिशाल्य।निषिदूपाकोननुतत्रारात्कोपं।अनोयंपचनी।सस्पारोपितपाककर्त्तेत्यर्थःपूर्ववत्।उत्तरदत्तसोकादिमाद्दत्वाच्चो।तनावेवक्त
कृहृणादेवगतिकारकपूर्वत्वेपिभवतिआम्रचयइतिनञः।परोवितिगुणप्रतिषेधार्थादित्येव।वक्तुनेतिकेचित्तुयुक्तं।समर्थोपितपचती
त्येवमाहुरपनरत्साहुः।आत्राकाकानिरसानुरोधतनुवर्तिनं।चेतिसूत्रेभाष्येतु।अत्राकाविनिनानुवर्ततेविभाषानत्र[illegible]त्रेतापस्त्पाआको
शादमेवसूत्रविप्रतिषेधेनभवति।निष्ठितसंज्ञायामितुतरसूत्रेगुणप्रतिषेधःइतिसंबध्यते।इकारादेरितिइदंइदंविधुचिंहावाक ५०८
रस्माद्धंचाहुसाधुमौधिधिक।अनंगमे।जपावसना।मनकस्मात्।वर्तमानम्बरमाणमितिपाप्रा[illegible]।मानाःसंज्ञापांप्रियमाणं।ककी।यं।।

शोभमाना।अपिकचित्संबंधेनेविकारस्तद्दशोव्यस्तसमस्तोगृहपतिकराजन्दोरितिगणसूत्रंथंदस्येचेतौचार्वा।दीत्यर्थविभाषानत्।अत्रपराणे
नायंनोदात्तेत्यर्थःगुणप्रतिषेधइत्येव।पत्त्याद्यानितिसूत्रं।यावनपुरुषेशाला।याभितिसूत्रस्थतनुरुपपदानुवृत्तेरितिभावदनोचेदंस्पष्टं
वहुव्रीहौविरमे।अनयोरिति।क्रियागणनुवृत्तौ।प्रथमशब्दपूर्णमित्यपानयोरुत्तरपदयोरित्यर्थः।इदंप्रथमस्येति।गमनागमनंवनिरो
पन्तनीपुनीति।एवंचतत्रीयाहर्वपदप्रत्ययनिस्वरोत्रेतिभावइदंमञ्जर्यांस्पष्टं।केचित्तुतृतीयसत्रयोगविभागस्सभाष्येनुक्तत्वात्तुपयुपेति
समासेनोदात्तत्वमेव।अपमिवप्रथमइदंप्रथमत्वस्यादनुपुच्यनेप्राथम्यमेतापाधारणेधर्मइत्याहुः।अव्ययप्रथमइतिदेवदत्तादिः।अ
यंप्रथमपकामितिअपूर्याकादिःप्रधानंएवाभित्यर्थः।उत्तरपदस्याकार्षिरितिनित्यसमासानत्तुसमासाद्वएवएवेतिभावछित्तनावतुल्य
नेति।छित्तनित्यादेनुडो।विसतिसिष्टत्वाददंनोदात्तत्वंसिद्धमितिनन्वोपादेतमित्याहुः।विभाषाछंदसीपूर्वसूत्रोक्तस्य।विभाषापत्त्वेप
दप्रयत्ननिस्वरः।संज्ञायामितिपनपोरुत्तरस्तपोपदददानोवहुव्रीहौसंज्ञायांविश्वामित्रपदइतिमित्रेवपाविनिदीर्घअत्रवहुव्रीहौ।विश्वसं
ज्ञायामित्येवसंज्ञायामित्येवभवति।अनृषोतुविश्वामित्रेआदिमेवपरत्वादित्युक्तं।ध्ववापितोनरं।उदाहरणप्रत्युदाहरणेरोरनरश

स्वा० ष्टस्यपरनिपातोनोद्देवनिपातनात्।आत्मानंरमितिः।आत्मास्वभावोन्योपस्येऽस्यर्थः।अन्यस्वभावस्त्वस्यर्थःइतियुक्तःपाठः।अनरंकिं।वस्त्रव्यवधायकः
मुखस्यांगंबहुव्रीहावुत्तरपदस्थूलभस्त्रमित्यादिलक्षणस्यदिनत्वांगवाचिमुखमंनोदात्तमित्यर्थः।पूर्वपदेनित्यद्वैरा।ल्लदीनिपूर्वपदान्तोदात्तान्
त्रउपमानलक्षणेइतिनिष्ठोपमानादिषुनरस्त्वविहितः।वाप्यन्तइतिपूर्वमितिनिषेधादितिभावः।वर्तनंसपृष्टेनतन्।अत्राव्ययशब्देनाव्ययी
भाववरयापिग्रहणमितिअव्ययीभावश्चेतिसूत्रस्योतिभावरसःमृत्वाविनेति।नक्रूरणपरिभाषयास्यानिष्ठांतत्वात्स्वापिवैकपिल्लिकत्वान
द्भावेआहपूर्वमितिनिस्वरत्वेनेति।सिंहसुखेपरेपूर्वपदमत्रनिस्वरःजानिका।प्राजात्यादिम्यपरंकांतंबहुव्रीहावंतोदात्तं।कनादीन्वर्मीय
त्वानन्तेइत्रार्थकालस्तंतानंभवति।मात्मज्ञानइतिमासोजानस्यपरसेनिविग्रहः।कालापरिमाणिन्येतिनतुरूपेनुतिहमेवांतोदात्तत्वंपुनस्तेजा
नइति।पूर्वशब्दोंतोदात्तःवस्त्रशब्दस्त्वन्तस्यांतत्वाद्युदात्तःनविपन्नत्वात्कुंडमाद्युदात्तंमुखवद्धबद्धप्रत्रअलीकमतिपक्षणाअरुणात्वपण
न्तमसोटएतेतुरवादेरपनिहरदनमुखदुःखयहतंस्थलस्त्रमालीकमतिपकरुणाःतपणइटसोमेसुरवादयोदशपठितपठिताइतिम्योकगण
कारगणेस्वेतुआसंशब्दोपिद्वयजंतस्तुक्तं।वाजनेपूर्वपदत्तपूर्वपदमत्रनिस्वरःइंतशब्दस्त्वांगत्वाद्युदात्तसोमाद्यादित्वात्तथासर्वसूत्रेजाता। ५०९

निरिक्तवांतमुदात्तमनुस्वमुखविनंभाऽन्तरपदमितिसमासांतानांसमासावयवत्वेपिवमितत्समादेवज्ञापकादुत्तरपदाधिकारेज्ञापनन्नस्त्वेसमास
स्यैवकापित्वमन्यत्रोत्तरपदस्यैवकापित्वंसमासांतरहितस्यस्याष्टंवेदंजंनधनिस्त्रेभाष्ये।कपिपूर्वमितिनञ्सुभ्यापरंपदुत्तरपदंतस्यकपिपरेपूर्वमुदात्त
मित्यर्थः।नदंतस्समासस्यपर्येवा।पूर्वस्त्वापवादःहृस्वांतेनञ्सुभ्यांकपीतिवनतिकपिपूर्वमित्यस्यापवादहृस्वांतेनोत्तरपदसमासेनञ्सुभ्यांपरस्य
कपिपूर्वस्यान्तरपदस्यांत्यात्पूर्वमुदात्तंस्वत्रार्थः।पूर्वग्रहणमितिपूर्वग्रहणेनेपुनर्वर्तमानेपुनस्तद्ग्रहणमित्यर्थः।एतदर्थमेवपूर्वसूत्रेपूर्वग्रहणंअन
याकपिसर्ववदेदितिभावःअन्तकःइतिजत्यात्पूर्वंउदात्तभाविनात्वीत्येनदभावेकपिपूर्वमितिनामांअनेनवाधनेनेननञ्भ्योमितिएकएवोदात्तमिति
भावपदार्थेननुव्याघवाहुःमुखदित्येवान्तिस्यनआहवहुमित्रमितिनजोकरमित्रेनस्यअनिर्देशेनभक्तत्वपर्यनयोक्तमितिभावः।बहुमानेपूर्वपदमत्रति
स्वरवहिःकिदूस्वरेणानेतस्वरेणाननगुणादयोद्वयवाचिनोगुणादयोबाहोःपराइत्यवहोनन्यादितिमामिगुणआमंत्रणेतुरादेपचायतु।नांतोदात्तर
तिनञ्जआवमासत्वरोपपत्तणमेननद्वतेनबहुगुणकाइत्यादौकपिपूर्वहृस्वांतेनतस्त्वमितिबोध्य।उपसर्गात्परिरुनरस्वांगवाचिपशुशब्द।भिन्नोनरपद
कसमासोध्रुवार्थवाधकेपदुत्तरपदंतदंतोदात्तंस्याबहुव्रीहाविस्यर्थः।यथाध्रुवार्थवाधकसमासघटकमित्यर्थकस्वांगविशेषणमेवापवाद्दुरिनिनद्वा

वाहो निर्गतमूर्ध्वंदिग्वस्थानमिति भावः नत्पूरुषेत आवस्यपूर्वपदस्य निस्वरश्चपर्णुः पाषांभ्रणवश्च निबहुव्रीहौनत्पुरुषेत पूर्वपदस्य निस्वरः आमस
निरंनश्च निणात्वं परिवेनपरिमितुपायेनिमामे। उपसर्गात्तोकिंश्चरवणोर्देशबहुव्रीहा विसत्यनिरतंसमासग्रहणं। अंनअंनः अंनवर्णमित्यश्चा पी भावृषेनदेव
ननिविम्भां निविम्भां पुनरोन शष्द्वोनानोदानस्त्वर्थपरिरमितोभाभिर्जनउभयनोभवसवरपमिनिमुष्पज्ञानविनिर्णिनिः नघादौ द्विकुत्वां पुभयेनो भवति।
परिकूत्वमिनिबहुव्रीहिमादिसमासोव्यायीभावोवात्रपरिमितुपेनिकूत्वरपमिनिसूपज्ञानविनिर्णिनिः। नघादौ द्विकुत्वाघुभयेपाभवतिपरिकूत्वमिनिबहु
व्रीहिमादिसमासोव्यायीभावोवात्रपरिमितुपेनिकूत्वनरिनिवामासमोदस्त्वांगंमादुत्तरपदंआस्त्वांगवाविसंख्यापनोदात्तरापासमात्रमित्यर्थः प्रग्रहाद
यः प्रग्रहादपोवासादिसमासोबहुव्रीहिर्याबानिरुदकाविराहनिगणः। अभिमुखशाखेनिलेनिमादिसमासः बहुव्रीहिर्वा आपाद्य। मुखमिनिवर्तते। अ
पमुखमिति। अव्ययीभावेयापरिमसयेनिमुनुपेनिमांतपदेवेति। अन्यथास्मिन्नत्वादेवसिद्धं स्वन्तूरनिसिद्धं भावः सीरनामेति त्वामग्रहणं सोरेणैव संबध
नेनस्फिगादिभिः स्फिगकुत्सभूतकुत्सिणापृथक्ग्रहणादरदरदनमाणएषामेषांपर्यायत्व। मवगम्यते आरव्यादेवासीरग्रहणेनसंबंधइतिनत्वं स्फिगकु ५०१०
त्सग्रहणमितिवीणाग्रहणसहितः पाठोपपाठः। मादिसमासश्चनिअव्ययीभावेतुसमासांनोदात्तत्वसेनापिसिद्धं पुरुषयाऽन्वा। अन्वादिष्टोमधनति ५१०

रूपत्यामित्यमनेटेत्सादौपस्याकास्मिन्ध्विल्कयिन्योपः पश्वाकथ्यनेसोवाहष्ट। संनेर। अचर्दतनपरशब्दश्चेति। अपंचार्पोर्हनोभाष्यान् अनोरुनपरदमं
नोदात्तेत्वदंतपदशब्दं वर्जयित्वेत्यर्थः प्रतिपत्नोनेरनिनिराश्वादुत्तरपदमंनोदात्तंस्यादनिभनार्थेनिमूलमिति। निर्गतंमूलंअस्येतिनिर्गतमूलमितिवा
वानेनेरनिनिराद्वादुत्तरपदमनोदात्तस्यादनिभनार्थेनिमूलमिति। निर्गतंमूलंअस्येतिनिर्गतंमूलमितिवार्थः अव्ययीभावेतुसमासांतोदा
त्तत्वेनैवसिद्धंनिदंडइति। निराश्वेनभिधनार्थंअव्यानिमदत्तौद्विहनिविषयेऽसक्रियसाधन। मादुत्तनिसाल्वादिअवादिपुरजनूराष्टपाठः एवा
चक्रापकोबोधः अंगुराजनूउ— त्वेचकअजिराआड्रा। भ्रवणहनिकाअर्दुपुरलन्। उपाधगौरानेषणोटलिजिह। सध्याकन्यागुधं। कल्यपा
रहन्। उपगौरइति। अन्नयमूर्धयलेनगनिस्वराभावा। स्यायादिस्वरोत्वनास्तीतिनिर्देशः। अनर्थेउपसक्तिनेपतुत्त्वापमानअसेनप्रतिदंचबहुमपु
यपोय गुल्भनेकुव्वाल्पएइनिनकुनिपानानमितिनिषदर्थेचरिताय्रविभाषानत्पुरुषपुरुषक्षपुष्छशब्दे पदुत्तरपदंनदंनोदात्तंचेत्यर्थः। उक्तांनमु
ध्याविति। अन्वाम्यपूर्वपदः प्रश्नेनिस्वरःआगः। पद्यात्तिनिकेचितसस्याच्वारुणिकल्वारव्ञ्जञ्चग्रहणंकिंचायमुतुधेननत्पुरुषकिंतुतद्वपवकः ना
पिनपत्कः पुष्पश्चअनरपदमित्याहमूर्धनित्या। वतेनेनिकेचित्वनएवबहुव्रीहिग्रहणंचरिताधर्ममन्यथामूर्धेधिस्तेयवदेत्। बहुव्रीहिमिनिभंचसमास

नविरहादेवचाराधिष्यनेनचद्विदंनइतिबहुव्रीहौवयोवाचकत्वाभावात्।द्वन्द्वादेशाभावेसत्यादोषइतिनितुपदेशोप्रवृत्तसर्वबहुव्रीहिग्रहणमवसक
त्वेनसमासानानिर्देशगौरवकिंचसमासानानिर्देशात्रमवहुनि।नतुलभाटनसमासोनसाहचर्येण।द्वन्द्वादेशस्यैवग्रहणप्रसङ्गे।अत एव द्वयोर्दनात्मनिविग्र
स्यतद्धितःप्रत्ययसारोषष्टीनत्सरूपेणमदहनिरितिनिवाच्यंयथान्यत्तेपिपूर्वोनरसाहचर्येणविभक्तिः।अनिमित्तद्वन्द्वादेशस्यैवग्रहणात्।सावादितिनिमि
त्तकस्यवहिरंगत्वात्तौतिहिसत्वाच।भाष्योक्तमलसंवदसप्तेनरनरग्रामेश्वएवंचबहुव्रीहिग्रहणमपिसमिसांनातिसत्वेज्ञापकमित्याहुः।बहुव्रीहिरिक
र्षत्वादितिनि।असस्वरस्येतिविशेषः।नदेकदेशत्वाच्चेति।समासान्तेति।शेषसमासानांनादानत्वंपत्रसूत्रविहितं।पद्धेनवत्सेवेति।अत्रचसूत्रसमास
स्येवकार्यत्वमिति।सिद्धांतःसकृपंचबहुव्रीहौसंसक्तौ।नीषंजनसकन्यराष्ट्रेनावास्यान्तकराद्वेनोत्तरस्येअभवतिसर्वद्विताप्तिसमन्नोदात्तत्वेम
भेविकल्पोयंनञ्सुसुभ्यःस्वरसजनस्तुनञ्प्रत्ययनेव्याख्यानाद्दित्वाकृपन्देपूर्वपदप्रकृतिस्वरःसुकुमारयोर्ताद्दिनितिनिगौरपर्याप्तयणयनोदात्तः।
पराद्विदंदस्यहवसमासमात्रेपरादिश्चेससोदाहरणे।उरुरूपाइति।उरुणबहुनारूपाविसर्पः।शष्टहृपोनिवासःइसाधुरात्तःसमासस्तत्सं ५११
मनत्वंवाधित्वाद्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणउत्तरपदाद्युदात्तत्वंप्राप्तंतत्प्राप्यादिस्वरेणवाधितमतोबाहुल्येनोत्तरत्वाद्युदात्तत्वंइतिनिवेदभाष्येसिद्धि

नरश्चवर्तिनिवासगस्योरित्यदोबाहुल्यकाद्रधिकारेणेपरांतत्वयएशब्दपणनिशायणपदितुयानत्वंइतिवेदभाष्येरूपशादस्तद्यथादित्वं
रामासादुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवेदंसिद्धं।अस्योदाहरणंनुचोद्यनिसूत्रतानामितिसूत्रबोद्धृनयतेःक्षिप्रसूत्रमप्रत्ययस्त्रिपर्इतिसूत्रत्रिपंनञ्च
नरनचेतिसूत्रतंत्रअपस्यपादिनी।निभक्तादिभोपानपरांतोदाहरणं।मुष्टिहस्तेयेनेति।मुष्टयाहनमुष्टीहस्तोनहस्तत्वेनिकारकाद्युत्तरपदप्रकृतिस्वरो
नरग्रामःत्रिचक्रेबहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिपूर्वोपरांतोदात्तत्वंप्राप्तं।व्यत्ययावहुलमिति।अनेनैवसिद्धे।परादिरितिसूत्रेचमिचकादीनां।अंतस्यान
दात्तत्वमिति।नार्थिकंचनकार्यमित्यर्थः।यद्वाग्रहणेनुवर्तमानेबहुलग्रहणमेतदर्थत्वाभार्यपत्नोब्वल्पपोवहुलंपदार्थमितिभावः।बहुलग्रहणंदे ६१
वपरस्तैव्रस्तुरवादेशादिस्वरार्थमितिः।अस्यचेतंपर।तस्याविभक्तिस्तत्रभिन्द्विसस्वयस्वरस्यायम्नितिरित्याधुसं।इतिसमासः।पत्तानिगोत्रमिति।
गोत्रंस्वकुलंपितृपत्नीत्यर्थः।एवंहेतुकुत्साभवति।पचतिपचतिगोत्रमिति।अनेकार्यस्याकरोत्यर्थेपचिः।विवाहादौगोत्रंपुनरवाकरोतीत्यर्थः।पाठ
विशेषणमिति।योगविभागकार्यकुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरितिगोत्रादीनिनिवर्तंते।परिभाषयानिकुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाणिनान्येवशास्त्रेगोत्रादीनीत्यर्थः।
यत्रगोत्रादिपदघटितवाक्येनकुत्सनचिकुत्सावोध्यतेकिमागनमाभीक्ष्ण्यंवानानीतियावत्।अनचिदिनिसूत्रविदिवेत्यादौगोत्रवुवाभवचनम

पचन। प्रहसनप्रकंपन। प्रलापेन विवदनं एभ चव्दरूणस्याभाव अवरुद्धाणा यचन। पञ्जन प्रपिष्टं। वानामनामेमेतद निहन्यते इत्यत्र इत्यर्थोऽस्मिन्नति
उकिकुर्व। शिनंगोत्रं रवंननीति। गोत्रं तमेसकूपंरवननीतपनिदु निदमस्समसरसुदात्तं सर्वमपादाविल्पधिकम्। अत्र प्रकारेणि निहन्यते। शघ
नुदात्तं क्रियानद्धतर्थः अयात्र सर्वस्यानुदात्तस्यानयानिरूपितं पुंष्प्रसकरणोदुदात्तस्वरितगुणविशिष्टमेव निहन्यते नान्यदिति स्वरितोवानुदात्तर
निमूत्रस्यसूत्रभाष्यस्वरतः अनिडइति किंचनति भवति। पकोभवतीत्यर्थः वस्तुनोनिड्ग्रहणं व्यार्थं समानवाक्याधिकारस्य वार्त्तिको कस्य वक्स्यक
त्वात्। एकतिदुहितत्रवाक्यमिति भाष्ये सष्टं। अयादाहो किंतवावाज्रेषुवाजिनं वाक्यपामस्तकनो निनिपाते यपदिदं। पदादियत्रानानांदरेत
नीयाः सौत्रोसुकनतुयुक्तसराष्ट्रेन समासः निपातैरिति विशेषणस्यानन्वयापनेः पदादयो निपातत्वादाद्युदात्ताः सर्वनाम्नोयच्छस्यानुनयूढ
णपत्र मयोःदृपकूग्रहणात्। यद्यदार्थे चहेतौ च विचारे यदिवेद्वणः इर्येनुकंपायां वाक्यंकारंभविषादयोः। क्वचित्प्रश्ने निपधेवसंसंशंतायाकु
विस्मृतः नेत्रिपधेपत्रेत्याक्षरोति। हंताहं पृथिवीमिमानिदधानिहवेहवेत्वादेदधनीनेत्यानिपातः। ध्यंरस्य एतेनहंतो नु किमा तत्रेऽस्मादिव्यारव्या ५२२
तं। हंतोइत्सवंजेवानिपातोवोध्यः नयैवपदकारैः पाठात्। नेदेवतायुनजन्नवेदवाः युनजनिनिमुंजलेटि रूपं अन्यत्रेनाभिगधति। अत्रनवाभ्योति
।घिपेधदस्य परकालेयापात् निपातसमुदायाविभोचलाइति चेदर्थेणित्वंइत्यर्थप्रयानित्तिंइत्येदस्त्मासुरवपदितर्थकश्चिदिति निपातसमुदायमन्ये
चटमाकचिदितिनियघपात्रणेनैरेवपरभूतायोगेनान्येरितर्थकपद्दितुपरमितिनियमानिषेधोन आप्नोतितथा। पिछांदस्तत्तेनात्रनियमात्रलिरि
साहुनिपातैः किपत्कुजनितकरं। श्णशानरिश्णायेश्विनिरूपं। ननुमनिपदोक्तत्वानोयदिदिगिर्निपातैः साहचर्याच निपातएवग्रहिष्यतेस
तां। अत्रप्रकरणेक्वचिन्मायामस्रनिड्डापनार्थत्वात्। नेनयावघयोभ्यानि निस्त्रेवसंतस्मात्यमस्यपावघवृत्तस्यग्रहणमिति स्पष्टमाकारेषु
क्रग्रहणं। किं। अन्यत्रसाक्षादन्विनेतुंतैः। परंपरासंबंधेमाभूदितितत्रचकचनेमनोदधत्तेदधसज्मरं। पुंकृत्स मानरमितनेनसाक्षात्संबंधः।
देधधरणेअनुदात्तेनेत्ननह्रमस्तारंभोनेदिति निपातसमुदायोनिषेधवर्ननः। भनिपेधयुक्तइति पूर्वयुक्तेन युक्ते कर्तव्ये तोयन्नतस्याभोन
नाटवरझनेवत्तानुरूपाविद्याया पुनः क्रोधनोपहासेनवायत्रप्रतिषेधयुक्तंदृष्टनेतसप्रतारंभउसर्थः। भोत्सस्यइतिसस्वरेणमभोदातं। अनु
पदेशान्परत्वात्सेइत्यस्यानिपातः। सत्संभोत्सस्यइति। सत्सराष्ट्रमत्याइस्यावृपेइत्संनोदात्तं। निपातन नूइत्याडुः। अंगासाअंगेनिसुमन्तीया।
कंडूमानिसोममनुकुर्व्वंतिअंगंनि। आमंत्रितत्वादाद्युदात्तो अंमोदात्ता। मिदमवंपइन्नो अंगेत्वासीनयादर्शनादितस्येअंगकुजनिति। अ

त्रागेष्यमर्षेकृञ्जतीत्साधुसानं।हिच अनुकूल्यश्लेवनिहहिकुञ्जष्पक्षा आत्रागपीहिरादृउदाहरणे अवधारणे स्मराद्धे निपातत्वात्साधुत्वं।थं
दस्यदीर्घत्वपत्ते।अथं दसनेकमपि।अपिना एकमपि।अम्ननीहि।निहिर्यनस्त्वर्थेपनोयमपनोनूनंवदति।अंनः पाप्पायापम्मुनानिनग्यामोनोत्स
र्थः अनृनवदनदोषेणानयुज्यतइत्यर्थः।युज्यंधनरत्सस्यरूप्युनानीनि।अपिहिपूर्वधुरस्त्रयः त्वनमिश्रेत्रजवाञ्जयेन।अत्रैवसाधुसानं।अपरंनि
हिनं।अत्रहेतुमुज्ञावधीतकोहिरिति।अनेकमपीतिदंडनहियुक्तंनत्रपूर्वेणसर्वस्यनिघातप्रतिषेधेप्राप्तेकश्चिदेकस्यक्वचिदनिकस्यते
नदर्थमिदं।धंदस्तिदृश्यानुविधानाघधास्रयोगंव्यवस्थापावधयावदितिनिपातापातयोरुभयोरपिग्रहणमित्युक्तं।आघसाकस्येहितीय।परिमा
णेपाधिकोवतुवत्नयपायोग्पनादिषुभ्यामितितनीयानुपत्पयुज्यामितिवंनोमानेपुनः श्लग्रहणमनेनग्रहणस्यनिघातनिषेधस्यचा
नुवृत्तिनिवृत्त्यर्थनिषेधानुवृत्तौनिपात्तैययादिलस्यप्रतिषेधः संभाव्येत ह्यत्यायांकिपंत्रयमृगोधावतितत्तकथनमेतत्।भाहेससेपादाहरण
माह।आहरहति।तादीनामाणकोयुक्तेशोभनमित्साधुत्वं।अहोवाष्टयन्योगकरणमुत्तरार्थं।अहोदेवकरोतिशोभनं।अत्रापिपूजायामित्ते ५१३
वशेषेवि।पूर्वंहृत्तायामित्युक्तात्त्रस्याशेषः।अहोकटमितिनिषेधोत्सामसपरस्वरः।अत्रास्पर्यध्वनमेवभवत्तुसूत्रयाअश्वर्यवत्तानिवाघ

नेनहृत्तायांसेषपूर्णमस्यासाथीं पूर्वेवचनुत्तदृष्टत्वादेवपूजायामितिस्यनिवृत्तेयोगविभागसामर्थ्याचतेनरूपायामित्यंतरभावेविकल्पइति।वा
वस्याचपरसनिनेः पुराचपरिहाततएनिकटेति।विदोतनाद्यावध्येयेनंप्रतिषिरूपनरत्नदुपन्यासेनवारितयथीषितिगम्यनेपदेशोततरस्य
करानंपुरराद्येपरिनिपानएवपूर्वेणनिसोदृवर्भान्।स्याप्रस्युदाहरणंमाहतेनतेनमणेति।जुट्टणेश्रतिप्रनेसाध्यायनस्याचिरकाललभक्तत
त्वंगम्यनेननत्तरानन्दिसानुकिंपित्तेनिपुधस्वकिंपनो।मित्यभुपगमोनुज्ञानस्यासापन्यानुज्ञैषणानतुगच्छामिभोरस्तुसदाहरणेवर्तमानस्य
मोप्येवहूनपूनंप्रनिपानाञ्जापयेत्तिगम्यते।टस्त्रनिवचनाभावात्रोष्टस्यानचापिम्राभिः नविसस्यैकनिपानत्वंशंपश्नित्त्वम्राष्टे
किंकिंपाप्रश्नेकिंपितिसुमतूनीयानंकिंपापस्र्नेइतिकिमोविशेषणंअनुपसर्गमित्यादिनिङोविशेषणंअमनिषिद्धमित्यनतिप्रिष्ठ
र्थकमिसर्पीतिङि·विशेषणकिंदेवदनः प्रचनादोस्वित्सट्टिनिसादौमित्युभयोः संशयविषयत्वादुभयोरपिकिंपायुक्तेनतिघान
निषेधइतिकेचित्।इदंदतस्तूभयोः संशयविषयत्वेपिकिंशब्देनस्वसंनिधिनक्रियाविषयाएवमस्याधीयात्मनेकिंपांतरविषयोस्त्वा
हास्विदितिनेनतस्मात्सदवनिघानमप्रतिषेधकस्याहकिंपाप्रश्नेकिंकारकमप्रश्नेमाभूत्।किंभक्तंपचतिआहोस्विद्भुक्ते।नितिप्रश्ने

किंकिंपठती।निपातःकिमर्थीनर्त्तनितात्पयात्उपसत्वान्।किंछिष्ठति।छित्वपठन्नंहिमनिपिठमिदंनपुक्तमुदाहरणंकिंसमासीपच
निकेचित्तृप्तनिपिठंभंप्रनिषिद्धंनदन्त्रसयोम्यर्थनिडंनमित्सर्थःनहामूत्सोक्तमेवोदाहरणमित्याहुःलोपेविकिमर्थंयोगेपिकिंमुभ्योगेर
त्सर्थपक्षेनियानःफलेज्ञापुदानंपचतीत्यादिसर्वमिहाप्यनुवर्ततेनेपहिमन्येप्रहासेउदाहरणंप्रहासेचमन्योपपदइतिपुरुषव्यत्ययः।ए
हिमन्यसेइति।सूत्रेणहिमन्येइति।प्रहासेचेतिसूत्रेविहितस्तदनुवादएवधनुमात्रेविवक्षितमिति।भाव[illegible]स्थान्। भावस्तंववृषोरस्तंमा स्थान्।४
नमोपिविवक्षितएदहिमन्येरथेनयास्यसीतिप्रत्युदाहरणएदहिसंरथेनयास्यसील्लहमन्येइत्यर्थःइतिप्रतीपितगसर्थीनिएदहिसंर
गसर्थत्वादितिभावः।जोत्सहर्वन्तनीयास्यानेव्यत्ययेनप्रपपाभपत्रजविद्यमानइत्वमिति।ज्ञानविशेषणंननिडंनस्य।जहोउनाम्रुत्ने
नंनरपग्रहणादितिवक्तेकिंहनंचिदुनरमितिबहुव्रीहिः।किंवृत्तविशेषणग्रपमापूर्वमनन्तपूर्वसूत्रादिहर्वमितिवर्ततेतेनदेवदत्तकिंचि
त्त्वचती।त्यादौविभक्तेनमित्यादिव्याख्यानमेवशरणंकिमाहतेनंनिष्पन्नमित्यर्थःचिंधस्धक्ष्यमाद्विगुणेनदानोनिपातनेजानोउनावस ५१४
नीति।सांनरंहितत्रशेषःनपावशेषमस्तुपर्थमभंनमहणंकिमाहतंसंनिष्पन्नमित्यर्थः।नत्वपूर्वमित्यनुवर्ततातस्मानिडंत्तविशेषणत्ताचपूर्वमिति

डुंनेशेषोभविष्यति।किमनंनरग्रहणेनेति।चिनइदमेवज्ञापयत्यपूर्वमितिननिडंत्तविशेषणमितिस्पाष्टंभाष्येशेषवि।अपूर्वमितिवचनेनायमदे
वेनोवर्पतितपूर्वमिन्नंनिहतमेवगत्सर्थसीठ।अत्रतत्वनिलुचदलनेति।अत्रपयपिकर्तृकारकमेदोस्तितथापिविवाभ्यकर्मभेदोनास्तीतिभव
सेवप्रतिषेधःएवमागथदेवदत्तामंरामंजस्तसीत्यादौकर्मभेदेपिवाच्यकर्त्रैक्याज्ज्वलस्वेवपचौदनमिति।अत्रखडंनंनिहतंएवंपिनानेओदनमि
ति।आगमनेदेवःकर्तायामःकर्मभोजनेनसिनाकर्ताओदनःकर्मेतिकारकभेदः।तंचाहचेति।लोइवाच्यकारकापेक्षयापत्रलडुवाच्यंकार
कंकिंचिदधिकंभवतितत्राप्याप्रतिषेधस्यापरितार्थत्वंसर्वग्रहणंमल्लनेएकस्यान्यत्वेपिसर्वनाम्नदितिभावः।एवंलोइवाच्यकारकापेक्षयात्व
इवाच्यंकारकपदन्यूनंभवतिलोइवाच्यमधिकं।आगथंतंदेवदत्तमयज्ञदत्तौदेवदत्त.ओदनंभोक्ष्यनेइति।अत्रापिप्रतिषेधोभवत्येवशब्दस्तारः
स्मिनन्यूनसर्वकारकेपुनलोइसंबंधिनरपेक्षयान्यात्वाभावस्यनिमित्तत्वमनतीतेरित्याहुःलोइवनेकारकमितिगतार्थलोडवाच्यकारकापेक्षयाउदाहर
णभूतलोइवाच्यंकारकंसर्वंचिरन्तनभवतीत्यर्थः।विभाषितं।अनुत्सोनमपिनसस्पोनमेषुरूपमित्रमित्यर्थः।नचेत्कारकंसर्वास्यादितिवक्त्रेतिहि
नंपक्षेनेत्वपर्यनुदाहरणंपूर्वेणनित्यंनिघातप्रतिषेधःइदंनचविभाषितंमितिसंपूर्णसूत्रंजोडितिवचनंगतार्थलोउत्तादिनिपूर्वंअस्मानिषिवि

कल्पेननिषेधःविधायकत्वात्।निपातैर्यदीनिनित्यंनिषेधेमासेमासमविभाषेयं।हृस्वविशेनि।प्रत्तेऽंत्रोदात्ते।प्रत्तेनिहितंप्रशुनगावैदेप्रनिनुयोन
वनरत्यात्पनेपरं।अत्रापिनिपातैर्यदीतिनित्यंनिघातप्रनिषेधःआमएकंअनंनिकशब्देनासंनिहितमदूरंवोच्यते।आम्भोदेवदत्तमत्तनामेत्विनस्त्रवि
धमानवत्वनिषेधाऽत्रेकान्तरत्वंवोध्यंआम्भ वसीति।अत्रनिघातोभवत्येव।आमकिंशाकंपचतिदेवदत्तःआम्पचसिदेवदत्तेनिअत्राऽनिकत्वानेकद्रु
तिकिंतुनिघातएवभाष्येनंतिकंदूरमितिनिपत्यंत्राऽनरमयुक्तं।नत्रसामथ्यरिकश्रुतेर्बाधःअन्यथानिघातैकश्रुत्याबाधितत्वादिदंभाष्यंमेवस्पदत्तनएव
कश्रुतेनत्वासिद्धभावोवोधप्रकरणाच्चविधानस्यापिवाधअन्यैकश्रुतिप्रकरणएवनाभएकंअनरमितिनिद्रूयात्।नचनत्वासमर्थ्यानिघातोपिनेत्येवप
ठःश्रुत्वस्त्वनेतपाठः।अस्यवार्तिकोक्तप्रयसैनैवावापुनरन्नैकश्रुतिप्रासोनीत्यादिनाभाष्यकृतनाप्रत्याख्यानात्।अत्रसूत्रेआयःपत्तएवत्रयायान्
एवचेतद्दुसहरणंविषयत्नुमानेवेति।भाष्यप्रदीपोद्योतनेनिरूपितंप्रगुपरंइदंबहुव्रीहिणातिंडविशेषणंनान्येरिति।एवंहितंज्योदिनितिलर्थः।
निघातोभवतीति।ननुस्यादिवेतिमासोनिषेधेभवतीत्यर्थः।अत्रसूत्रेकहृगतिस्यर्थमित्तभाष्येउक्तत्वेननघोपागोदेहितस्यासामोनिघातनिषेधोवि २१५
भावितेत्तोपसर्गमित्युक्तेर्नभवतीत्याहुः।भाष्येतुथ्यंरसतेनसमाहितं।चनदिअत्रगनिग्रहणेनउपसर्गग्रहणं।नेनश्रुद्धिकोनिचनेतत्तनरकरो

निशाहेनिहतएवेनिस्पष्टंभाष्येकुत्तनाभीष्मणामोगोत्राहानिनेहृत्तात्रास्विकारोनिगोचंनिघातएवचादिषुचनच।वाहादेनिसूत्रनिर्दिष्टा
श्चारप्रःहङ्गत्संनेसनिचष्टत्वात्तदाहृचवेत्यादिउदाहरणेस्वादनिसस्यनिघातप्रसंगःनानावाकात्।सुपुच्चपविकस्पयोरनेकधर्मत्वात्त
रंनद्युक्तिः।चवाचयोगिचवाचोभप्रथमत्तनरस्त्रेणतर्थः।इदंचहृनोसष्टं।चाद्युष्टत्वाद्धत्राग्नेरितिनानुवर्ततेरनितदारायःचनविरेवे
त्साचकेपदत्तुचवायोगस्याथपगनेरिसनुवर्ततस्ताचवाया।प्रथमेत्तस्यप्रथमोच्चारितेत्यर्थः।योगग्रहणंदर्शायामपियोगेनिघातप्र
निषेधार्थत्वतनयनदाहरतियाश्वचारयतितिनिमत्रोपप्रथमेवनान्येदिश्नोवासानिमिति।अस्यनिर्दिवोवापार्थिवादधिइदंमहोवारजस
स्तंनरवाकोदेदअनिसानिधनदानंअथिज्ञामधिकेन इमेहपाचामहवेदिकनियं।येषाऋाकर्मतुसमदेशनिसाठाकस्मात्त्रोकादिसाकांचा
मादद्रतास्माद्धोकासर्पिवाहदिवावामहेमदतः।भीटातुरजसःरंजकानुअंनरित्तलोकादेनिमत्राप्रःननुश्रुतसैवतिङतुस्मोनरवानुत्वां
गात्कथप्रथमानदिनिवेत।अनुपक्तस्याप्यौपाधिकभेदं।पुरस्कृतसमापम्याश्रयणेननिपातननिषेधस्याथंदशोवृद्धगादृष्टत्वात्।एतव
वेदभाष्यसदंहृतिदिभमोत्तंयमुद्धियोदाहरणंछितोवोस्तनिघातोभवत्येवहृयोगाभावादितिवोध्यरूपति।अनेकस्मिन्नपाजनेभप

णं विनियोगः अस्योदाहरणे पूर्ववन्निपातनप्रतिषेधस्तु नञ्स्वरबोध्यः । चाह । लोपो नाम प्रयोग एव शास्त्रेण लोपविधानाभावात् । अर्थप्रकरणादिना
गम्यमानत्वाद्वा । प्रयोगश्च समुच्चयेऽहशब्दः केवलार्थः । समानकर्तृकेष्वशब्दस्यालोपनानाकर्तृकेष्वहशब्दस्य एवेत्यादेरवधारणापक्षिकेवृयाद
प्रयोगे सति सर्वः । अनवकॢप्तमिति । असंभावनायामित्यर्थः । नच विश्लिष्टस्य सेन च विदध्यत्यासेऽन्यपूः । इं श्रवानेचिति । अवेनिनिङं नस्रेहनिघा
तनिपातेभावस्य तदुदाहरणानां तवेवायं तु फलवाब्रीहय इति समानकर्तृकेष्वलोप इति नियमोऽवधारणार्थेव शब्दप्रयोग एव न तु सर्वत्रेत्यत्ति च लोपः
निहतं पक्षे आद्युदात्तं वेवावेति विस्फुटार्थं समापात् । समर्थायां च वेवेति प्रसिद्धौ स कुमर्थे च एकनानासमप्रयासमानार्थाभ्यामित्यर्थः अन्यामेकामि
ति । अन्यामित्यर्थः । जीविमीशनार्थः । अत्र प्रकरणे पूर्वसाहचर्यान्नाश्वयपण्डाद्यर्थसमर्थग्रहणमाहुना । लघू हतमिति । ननु उतरसूतनमवि
भक्तं नमेवेत्याग्रहस्य च भाष्ये प्रतिनिंडा अत्र पवर्हितेऽइति नैनयोज्ञात एव पर्यभूपदित्यादौ निघातनिघातनिषेधसिद्धमिति । सिद्धमिति । अत्र
मानं पूजनात्पूजितमिति पूजितग्रहणेन हि काष्ठाध्यापकरत्वादि अनुदात्तत्वविधानापनत्रकाष्ठादिभ्य इति वार्तिकं नत्र पूजनादितिवमत्ता ५१९
तत्सासंबंधिकेन पाच इजितपरिग्रहसिद्धेः पूजितग्रहणमनंतरसूत्रप्रसत्यर्थमिति प्रकरणे पंचमीनिर्देशं प्यान्तर्यताना आपन इति प्रापय

नित्यादुपनेष्यमङ्गलैर्वेति । वाच्यं यत्र क्वचन यजने अत्र पक्षे निहतं पक्षे । आद्युदात्तं पूजना । अत्र वृत्तौ काष्ठादिभ्य इति सूत्रे पाठनक्रामान् ।
काष्ठादिभ्य इति गणपाठेन सूत्रकारेणापि ज्ञापितमेवेति । काष्ठदारुणादिना काष्ठादयो जुगुप्सापर्यायाः पूजनवचना भवंति । उतरसूत्रे निङ् ग्रह
णादिदं सुवं तु विषयं अत्र वृत्तौ सामासादय समासः विषयमेतन्नु काष्ठादारुणोरीनामप्रवृत्तिनिमित्तभूता अध्यापनारूपादिविविशेषणत्वेन सा
मानाधिकरण्यात्सामासात्समासोपपूर्वसकादित्वात् समासः । नञ्त्रिमिन कविभक्तेलुकि काष्ठाध्यापकादिसिद्धिरित्याहुः भाष्यकारास्तु
असमासे एव क्रियाविशेषणत्वे भूतानां दारुणमित्यादिनामलोपो निपातस्यतो पुंस्त्वेन समासाधिकाराभावात् अपूर्वसकादित्वमपा
भावाच्च । अत एवमलोपो वक्तव्य इति वार्तिकं वृत्तं । आरब्धं एवं । च दारुणमित्यादयः प्रयोगा असाधव एव भाष्यविरुद्धत्वादिति ध्यायं ।
पूजना क्रिया दारुणाध्यापकदारुणसंज्ञकरत्वार्थं काष्ठादिभ्यः । किं सु शोभना अध्यापकः । सगतिरपि निङ् अपि ना अगतिस्तदाह निङ् नु मिति
नसुडिस्त्वादिनिषेधापवादः सगतिरपि तिनुल्यपयोगसहशब्देन गते । इपि निषेधः स्त्राहुः निङ्ग्रहणं पूर्वसूत्रस्य निङ्विषयत्वाभा
र्थं अत्रापि गतिग्रहणेन उपसर्गस्यैव ग्रहणमिति न च वि देवगोऽ वनिता नेनयकाष्ठसुकूकीकरोतीत्यादौ निपातेनयघ रि

निम्ननिषेधः एवं च त्काष्टापचनीतिपत्काष्टपचनीत्यपपाठः भाष्यविरोधात्। काष्टस्याकारांतस्यैव गणे पाठाच्च। काष्टेनिहत्यांपटना
नुभाष्यविरोध एव काष्ठादारुणपरम। अनि। आमाना घुनः वेदास्तु भगार्थः। अनाज्ञान अघुन। अघुना इत्यस्य योरकस्याणस्तुरवा दूतुगु
त्तनेचसुपगोत्रादोपदादिनिनिरुन। कुत्सनार्थे सुवंनपरइत्यर्थः अयं विधिः परत्वात् निषेधं नवाधते नापत्तचनष्टुतोत्तादिष्वनिकि
याविशेषणत्वान्नपुंसकं। पचतिकि अत्यानीति। पचक्रियाकर्तृक कुशरत्यर्थः पृष्टपृष्टी धातोर्वा वा कुकादेश एवं दिके निपतन एव। गुणाभा
वेआधुदात्तश्च तिराष्टस्य प्राप्तोनोत्सत आह इतिश्चानुबंधश्चि चकारानुबंधश्च त्यर्थ इदं च निघातसंनियोगशिष्टनेन यदानिघातस्तदंतो
दात्तं अन्यदात्वाधुदात्तत्वमेवेतिबोध्यं वा बहुधार्मिनिवहुवचनान्नो निडूंनमित्यर्थः गतिगतौ। अयं उपसर्गस्त्वाधुदात्तत्वापवादः। गतौपरे
नुपसर्गस्य गतेरननिघातेन प्रयोगाभावात्तु उपसर्गादितिवक्तव्येन निग्रहणं लाघवार्थं पुनरार्थं च यथायथ यमगौ सावकाशत्वापामिगो
तावितिवक्तव्येन निर्ग्रहणात्सर्वत्रापि प्रवर्तते। एतावतैवनत इपवादत्वं व्यवहारस्तादृशः। अनुकुरुती नि। स्त्रीति। अत्रोदाहरणे। अ ५७
भिनिधाने अनिधानेव विशेषाभावेपि प्रयोगनिमात्रेणोदात्तत्वं अभिसंस्कृतिनि निमुख्यकल्पं गतौ किमिति। गतेः सुदेनिडं प्रयोगेन निमुक्त।

वाकृदंतो वानवयादंते सगतावगतौ च इत्यत्वरस्यात्वादित्स्वरगतिस्वरेपुत्तं नेघुशेषनिघातेनगतेनिघतस्याभावादितिडिं चोदात्तवतीति
स्यादात्तवत्येवेतिनियमादनुदात्तवतिनिडंते न प्रसंगाद् उदात्तवतिनेनैव सिद्धेश्च परिशिष्याद्यनावेव भविष्यतीति। निमग्नः। आमन्त्रेरितिने
प्राग्धातोरित्यस्य प्रयोगनियमार्थत्वे इदं प्रयोगनियमप्रपत्तुमभिप्रेतैव बंधं इत्यपि पर्यपि व्यवहिता प्रेत्यसारव्ध्यं। यदानुभाष्यरित्यास
ज्ञानियमार्थः त्वमभिप्रेत्य परसारव्याप्नेन तथा तागता विति व्यार्थं। आगंतोगतित्वाभावादेवानामसंभः शब्दस्तु रूढिशब्दत्वान्न क्रियावाची
अपंचेरित्यत्र नदोषा गतिवचक्रियायुक्तत्वं प्रतिगतिसंज्ञानचानडंमन्त्रमनि क्रियायोगः किंन हिया हिराष्टमनि भाष्यस्यापयमे
वार्थः पक्रिया न्ययाव्यवहितत्वानगतित्वं संदात्तु न क्रियावाचि नुपनुकेपदाद्य न नु पर निमिनानुपादानयक्रियायुक्ताइति कर्यं लभते
उच्यते न यस्येत्याधिकारापदविधित्वासमर्थपरिभाषोपस्थानादनविशेष व्याप्यतिनतुष्टं। असमद्युक्तरित्या भाष्यस्यसमंजस्यापिए
कार्थीभावो एनत्वारिभाषाप्रवृत्तेश्च युष्मदस्मदादेसनिघातविधौपरिभाषाप्रवृत्तेः समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्तन्न च मंत्रादिकरणकें
कर्मकं धानमाड। विशेष्यतरनि समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रतिगतित्वमस्त्येव अनएवानुकुरुनित्यादाव भेगतित्वमितिवाच्यं

ह्यान्नुपसर्गयोसंबंधस्यानरंगत्वेनसाधनान्वयात्पूर्वमेतदर्थान्वयात्।अतएवउपास्यतेगुरुरित्यादेःसकर्मकत्वमितिभाष्येस्पष्टं।तिङिंचो
दात्तवतिनिपाताआराघुरातारत्नस्यापवादोयंअनुपसर्गस्यापिगतेधत्त्वबहिर्भूतस्यासत्त्वान्तउदात्तत्वेनिपातैर्यद्यदिहिनिनिपातसमिनि
षेधउदात्तवत्त्वेतिङंतस्यापात्तभक्तिकराकारोनितत्रविभ्रमेत्तेपिचित्स्वरापेननाप्राप्तिप्राप्तिप्रायननिपातोफदात्तत्वमवबाधते।नत्वेतनिमिति
अनुमुक्तिराद्दस्तनिघाननवामग्रेरित्यत्रकुमतयानमन्त्राद्देपरोआडोनिघाननिवृत्त्यर्थनरित्यनआद्यपक्रियानिएवंचनिङ्ग्रहणभावे
पिगत्यात्तिमक्रियावाचकस्योदात्तवती।निविशेषणादपितन्निवृत्तिःसिद्धेनिभावःतत्त्रदोषमाद्ध्यानादेवनिपसौकिंयापावान्युक्तोस्तं वाप
धात्वनुंभत्वेवगतित्वादितिभावःएवंचयप्रपञ्चनीत्यादावेवस्यात्तनुभकरोतीतिसोदेतिङ्ग्रहणेनुसतिनमयमित्यत्रयंधातुभनिगतेि
त्वतेद्वितेतिङ्तेपरद्दस्यर्थःसंपद्यतेरनितरोषःअत्रनिङ्ग्रहणेनक्रियाप्रधानंवस्त्वनेनेनमपृच्छतिनरामित्यत्रउदात्तवत्तापनेगतेनि
र्घातितिधिनिङंनंगुनतन्नोदात्तेआमूस्वरेणशेषनिघाननृथ्यानितंचेदनाप्येएनेनिघानास्त्तमनिषेधात्त्वपदाकारेविच्छिधकात्वेपादेपिन ५१८
वनिसंहितानाधिकाराभावात्संहितायांतितिनिनयोर्धावचिनि।धिकाराभावादित्याहु।।इतितिङ्ग्नस्वराः।वस्तुनस्त्विनिशंनानांचयांप।

पा

मित्वस्याकिपद्दस्यपवादस्सत्वादितिभावसंहितोतितिनिनयोर्धावचीनिसूत्रंसंहिताग्रहणस्यगस्त्यसमासेरित्यधिकारात्स्वरितवि
धेश्चनेरर्थावादितिभावअपमेवाःसहिताधिकारोज्ञापयतिएतदधिकारबहिर्भूतानांकालव्यवायेपिभवतिअन्यथासंहितायांकाव
यवापादेवनभविष्यतीतिरेवकिंतदधिकारपाठेनेतनपरकालेपिदृश्यसादीनांनिघानआय्याविष्णस्तस्याविष्णुस्तारात्वम्रहेअनडा
दयःपदविभावेनचस्वरनसादयःसिद्धंनिअसत्संहिताकालव्यवायेपिनसादयथवधातंनमात्राकालेननतदधिकेनेत्यादिनिरूपितं
संहिताधिकारस्यनुयणादिकंस्वरितमवषादिकंचनेनिवोध्यंनचेवंपुरःहितमित्यवग्रहेपिहिशब्दस्वरितत्वंमचेवपमानननसिध्ये
त्संहिताधिकारस्यत्वेनकालव्यवायेप्रवृत्तेरितिचेन्नयपासेयिपमानानामनेकोभवतांस्वरउपदिष्टस्तथाविधारस्कराणामवग्रहइति
प्रातिसाख्येविशिष्यविधानात्अनेकोभवतांप्रश्नेपमायुवनांपुनःसंधीयमानानामेकीक्रियमाणानांयथापेनमकारेणस्वरउप
दिष्टःशास्त्रेनंस्वरभक्तराणांअवग्रहेपिनदर्पवकुर्यादित्यर्थः।नन्वेवमुपगतेनवैअन्येनवाचत्वारीनामवग्रहेउतरावडाधवर्णस्यप्रव
यसादित्विचनपवादानास्तुफरानानामसहितवदुनरातितिविशेषवचनात्।पघदार्थघुदानानायदानानुनेयत्।यदानामूनसन्नप

दार्थरीत्या स्वरविधायकसंहितावज्ज्ञानीया इति सर्वः एवं च तथा समस्य स्याभवती इत्यादीनां कर्मकालत्व इति शेषेणभागे भचपोनभव
न्निपरिग्रहेत्वनार्षेन्तजेनवैकारवरीक्षनात्मारेषांनांसमाचारव्याविलक्षोवेस्वरौपरौइतिवचनमूलतरिग्रह्येवेष्टकल्प्यते।अनार्षरात्
ननपाभूनरनिकरएत्तवघ्वरआयुरनःप्रत्याभ्यात्तसमध्येवर्तमानपूर्वपदांतमादिनास्पृशतिठितीपपरादिमंनिमेनस्पृशतिनिनद्
नस्मायंविकारमदत्संधिरुक्तश्चनजनादिःस्वरादिर्विभवनियंइतिव्यंजनादिस्तदासप्रत्ययेपचनेऋभेपमर्यादः।अनार्षादितिकर
णात्परेषामहणाणांसमुसनमावारव्यालिरात्रायैमिन्यनेनंतदनुस्वरादिर्भवति।नद्यानेनस्वरादीनांनाकासरीत्तनापरेषान्यासमि
नुबुपनौ।उदात्तौस्वरितौचेत्तुस्तरौपरौभवतःइत्यार्थअनार्षंतादिस्तस्योदाहरणंरत्वभूतमभिनिस्थानवेनेनैकाचरोत्वनादि
सोदाहरणंअवधात्रावतितिरिति।अथवाऽऽदिशब्दविशेषानुकरणमितिनतुभाष्यवचनइतिसर्वंसुस्थम्।।शब्देंदुशेखरपुत्रोऽयं
जनकाभिर्नवकन्यका।स्वमतोसम्यगुप्ता।शिवधाम्निरमितांमम।।शब्देंदुशेखरःसोयंफणिभाष्ये।।कृतिभूषितः।।सतांहृद्
मध्येपाल्लापांद्यंचदिवाकरौ।। ॥ ॥ ॥ ५१९

॥इतिश्रीमदुपाध्यायोपनामशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचितेलघुशब्देंदुशेखरेसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानेउत्त
रार्द्धंसमाप्तम्॥ ॥श्री॥ ॥ ७ ॥

५२०

